प्रवेश सं० १८१६९ विषय: पुराणेतिहासम् क्रम सं०

नाम तुलसीमाहात्म्यम् (विष्णुधर्मोत्तरे) ग्रन्थकार

पत्र सं० १-३८

श्लोक सं० अक्षर सं० (पंक्तौ) ४४ पंक्ति सं० (पृष्ठे) ९

आकार: ११.१" x ४.१" लिपि: दे. ना. आधार: का.

सं. १६९४

वि० विवरणम् पू०

14719

पी० एस० यू० पा०—७७ एम० सी० ई०—१६५१—५०००० नं. ३७८४

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तु॰ श्री॰

१ श्रीगणेशाय नमः सूत उवाच पुराकदाचिद्धरिः प्राणिपत्य बृहस्पतिं विनिहत्य महाभागं सर्वेशं वशिनां वरं
१ मानवप्राणिनः सर्वे त्रैलोक्ये साधिते मया दुर्वृत्ता दुःखसंपन्नाः सदाचारविवर्जिताः २ संसारसागरे मग्नाः सर्वे
शोनरजानयः जातिभ्रष्टाः प्रवर्त्तन्ते हीनाचाराश्च हिंसकाः ३ मोक्षमार्गाद्दूरीभूतो धर्मो धाच विनाशितः संपरश्च विन
ष्टो पतितु कारणमात्रेणाते गुरो ४ पुरुषार्थो भविष्यति केनोपायेन सुव्रत ब्रूहि तत्वविदां श्रेष्ठ सर्वसंपन्नमभ्युदं ५
बृहस्पतिरुवाच साधु पृष्टं त्वया देव त्रैलोक्ये श्वर्यवर्द्धनं माहात्म्यात्तुलसीदेव्या गुणाः सर्वे त्वयोदिताः ६
सिध्यंति नात्र संदेहः सा लक्ष्मीः सर्वसिद्धिदा ७ येनैव वर्द्धिता देवी स लक्ष्मीभाजनं भवेत् यत्र तिष्ठति सा देवी त
त्र तिष्ठति संपदः तस्याः प्रभावं देवेश कल्पकोटिशतैरपि वक्तुं नालं भत्तो वक्ष्ये संक्षेपात्पापनाशनः हिरण्य
काशिपोः पुत्रो प्रह्लादो भूत्सुता पूर्वे नरकायज्ञादे वै तुलसीकाष्ठवैभवं प्रह्लाद उवाच सूतो तुलस्या मा श्रीराम
हात्म्यश्रवणात्सर्वपापुमान् मुक्तो भवांछिता भोगानन्ते मोक्षमवाप्नुयात् आसीत् तुलसीकाष्ठमुष्टिमात्र १

धरात्मज॥ सान्निध्यं कुरुते तत्र देवा नारायणादयः॥ तुलसीकाष्ठमाहात्म्यं श्रवणात्पठनादपि
॥ इयत्तया परिच्छिद्येम याव क्तुं न शक्यते॥ तदिदं तुलसीकाष्ठमाहात्म्यं वक्ष्यतेऽधुना॥ तुलसी
काष्ठमाहात्म्यं पावित्र्यं परमं शृणु॥ यच्छ्रुत्वा मुच्यते पापान्मनसापि कृतात्स्वयं॥ यत्रैव
फलं तत्तोयं स्नानं शास्त्रेवार्चनादिषु॥ तुलसीपालनं सत्यं पावनं परमार्थदं॥ शरीरं दह्यते येषां
तुलसीकाष्ठवह्निना॥ दृष्ट्वा तु तुलसीकाष्ठं सर्वांगेभूषितो भवेत्॥ नरो यत्कुरुते पापं प्रत
स्मात्पापात्प्रमुच्यते॥ तीर्थ यदि न संप्राप्तं स्मरणं कीर्तनं भवेत्॥ पलायंते हि पापानि सिंह
स्याद्दिव द्विपाः॥ तुलसीकाष्ठदग्धस्य नरस्य न पुनर्जनिः॥ तुलसीकाष्ठदग्धस्तु प्राप्नोति पद
मच्युतं॥ यद्येकं तुलसीकाष्ठं मध्ये काष्ठशतैः कृतं॥ दाहकाले भवेन्मुक्तिः पापकोटिशतैरपि॥ गंगातोयेन
मिश्राणि यानि तोयानि [illegible]॥ तुलसीकाष्ठमिश्रानु याति स्वज्वलनेन तु॥ दह्यते तस्य पापानि [illegible]
तानि दिवौकसां॥ ज्वलते यत्र देवेन्द्र तुलसीकाष्ठपावकः॥ होमं कुर्वन्ति मे तस्मिन् तुलसीकाष्ठपाव

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दह्यमानं नरं दृष्ट्वा यदग्नि
तु॰सी॰ के ॥ हुतेनानेन होमेन तुलसीकाष्ठवह्निना दह्यन्ते तस्य पापानि कल्पकोटिशतैरपि ॥ दह्यमानं नरं दृष्ट्वा यदग्नि
२ सुमफलं लभेत ॥ यो ददाति हरेर्धूपं तुलसीकाष्ठपावके ॥ शतक्रतुफलं पुण्यं गोसहस्रफलं लभेत् ॥
नैवेद्यं च पचेद्यस्तु तुलसीकाष्ठवह्निना ॥ मेरुतुल्यं भवेद्दत्तं तदन्नं केशवस्य वै ॥ तुलसीपावकेनैव दी
पं च कुरुते हरेः ॥ दीपदानसहस्रस्य पुण्यं भवति नित्यशः ॥ यः प्रयच्छति कृष्णार्थं तुलसीकाष्ठचंद
नं ॥ न तेन सदृशो लोके वैष्णवो भुवि विद्यते ॥ तुलसीमध्ये लिप्ताङ्गः कुरुते विष्णुपूजनं ॥ पूजाफल
दिने सोऽपि लभते शतवार्षिकं ॥ विलेपनार्थं कृष्णस्य तुलसीकाष्ठ[illegible]खंडिका ॥ मर्दिता तिष्ठते याव
त्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ तिलप्रस्थायुतं दत्त्वा यत्फलं वेदवेदिने ॥ तत्फलं जायते पुंसां प्रदानाच्चक्रपा श्रीराम
णिनः ॥ यो ददाति पितॄणां हि तुलसीकाष्ठचंदनं ॥ पितॄणां तु भवेत्प्रीतिः श्राद्धे वाप्यशताधिका ॥ चक्रपाणिनः ॥ तुल २
॥ तुलसीगंधमाघ्राय पितरस्तुष्टमानसाः ॥ प्रयांति गरुडारूढास्तत्पदं चक्रपाणिनः ॥ तुल

सीकाष्ठवह्नौ तु पाचनं क्रियते यदि ॥ सहस्रवार्षिकी प्रीतिं पितॄणामावहेत्परां ॥ तुलसीकाष्ठगं
धेस्तु लेपयित्वा निमंत्रितान् ॥ भोजयेत्तुलसीपत्रपाचितैः परमान्नकैः ॥ तृप्यंति पितरस्त
स्य कल्पकोटिशतायुते ॥ भक्त्या तु तुलसीगंधैः शालग्रामशिलार्चनं ॥ तस्यात्र तीर्थसंनि
श्च ब्राह्मणांस्तु निमंत्रिते ॥ दत्त्वा तु भोजयेत्तस्य पितॄणां न स्निरक्षया ॥ निर्मायनारसिंहीं वै
प्रतिमामर्चयेद्बुधः ॥ दिने दिने श्वमेधस्य फलमक्षयमश्नुते ॥ पत्राभावे स्थिते विप्रेम्ब खे
वा परदारिके ॥ पंचपातकसंयुक्ते सदाचारविवर्जिते ॥ श्वपचे शूद्रम्लेच्छे च कितवे पिशुने
द्विजे ॥ कृतघ्ने नास्तिके वापि शूद्रसंगमलोलुपे ॥ भोजिते तुलसीमिश्रैर्नैवेद्यान्नैः सुतीर्थ
कैः ॥ नारायणमवाप्नोति पदमद्वैतमव्ययं ॥ रामं कृष्णं हयग्रीवं वामनं वा विशेषतः ॥
विधाय तुलसीकाष्ठैः प्रतिमां रूपकामिना ॥ सीतां भूमिं महालक्ष्मीं तुलसीं भुवनेश्वरीम् ॥ दु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तु॰सी॰ शिलादेवताश्चापि तुलसीकाष्ठनिर्मिता॥ अर्चितेनु फलं वक्तुं न जानीते परः पुमान्॥ आघ्रातं तुलसी
३ गंधं शालग्रामार्चितं शुभं॥ जप्तेजपमनंतः स्यात् कोमस्तुरगमेधजः॥ घृतेन तुलसीगंधं श्रीपतेर्वि
नियोजितं॥ जपपूजादिकं सर्वमनंतफलदं भवेत्॥ कृत्वाक्षवलयं काष्ठैः स्तुलस्यागणनाज्जपः
॥ अनंतफलमाप्नोति कंठेमालां च धारयेत्॥ यज्ञसूत्रे च कर्णे च कंठे शिरसि वाधृते॥ दिनेदि
नेश्वमेधस्य सहस्रफलमश्नुते॥ यद्दंपठते नित्यं तुलसीकाष्ठवैभवं॥ स नरः पूज्यते देवैः सं
पदामास्पदं भवेत्॥ अयने विषुवे चैव ग्रहणे पंचपर्वसु॥ दुःस्वप्ने श्राद्धकाले च कारागृहनिपी
डिते॥ व्याध्यपस्मारभीतौ च दुर्गमे प्राणसंकटे॥ अंतकाले जपेद्यस्तु तदवश्यं मानवोत्तमः॥ सया
ति परमं स्थानं धाम पुनरावर्तते न च॥ इति श्रीनारदीये तुलसीमाहात्म्ये द्वादशोध्यायः॥ १२॥ श्रीराम
प्रल्हाद उवाच॥ भूयस्तुलस्याः पूजायाः माहात्म्यमेव च॥ वक्ष्ये संक्षेपतः सर्वं शृणु दैत्येश्वरेश्वर॥ आषा ३
ढे मासि शुक्लायामेकादश्यां [illegible]वृती नरः॥ सहस्रदलसयुक्तस्तुलसीदामपूजनात्॥ वि

ल्वपत्रार्चनाद्वापि केशवस्य प्रसादनः॥ दारिद्र्यनाशनं धर्मं यशो विद्यामवाप्नुयात्॥ द्वादश्यां कार्त्तिके
मासि सहस्रैस्तुलसीदलैः॥ विल्वपत्रसहस्रैर्वा हरेः पूजा विमुक्तिदा॥ शुभे वारे तिथौ हत्वा
सहस्रं तुलसीदलं॥ भाद्रशुक्लचतुर्दश्यामर्चयेत् स्वरूपोत्तमं॥ अनंतायनमेत्युक्त्वा विल्वैर्दूर्वासहस्र
कैः॥ अक्षिमादिगुणानाप्य नाक्षतं स्थानमाप्नुयात्॥ जयंतीरामनवमी विजयादशमी त
था॥ पौर्णमासी च वैशाखी ज्येष्ठायाः शुक्लपंचमी॥ स्निनानवम्याश्वयुजि कार्त्तिकी कृत्तिका
युता॥ मार्गे त्रिंशद्दिनं चैव संक्रान्त्यामकरे रवौ॥ एते कालामहापुण्यास्तयामन्वादयोपि च॥ पू
जयेत्तेषु गोविंदं बिल्वैश्च तुलसीदलैः॥ शतपत्रैश्च दूर्वाभिर्वृतो नित्यमतंद्रितः॥ तुलसीपत्रसं
युक्तं मंजरीभिः सहस्रकैः॥ एतत्पूजाफलं वक्तुं ब्रह्मकल्पैर्न पार्यते॥ किं च विष्णोः पदं प्राप्य पुन
र्जन्म न विंदति॥ एकादश्यामहोरात्रे निराहारो भवेत्सदा॥ विष्णुमाराध्य तन्नीर्थं पिवेत्स तुल
सीदलं॥ विष्णोः प्रसादं तुलसीं तीर्थं वापि द्विजोत्तमः॥ उपवासदिने प्राप्ते प्राश्नीयाद विचारयन्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तुसी॰ उपवासदिने यस्तु तीर्थं वा तुलसीदलं॥ न प्राश्नीयाद्धि मूढात्मा रौरवं नरकं व्रजेत्॥ तुलसीतीर्थरहितानि तिथिरेकादशीं नरैः॥ हन्यते सा न फलदा तान्नरक्षति केशवः॥ तुलसीसेवनादेवदे
४ हाद्दूष्णलपालिनः॥ प्रतापगिरिजा दुर्गा रक्षांसा हरणाक्षमा॥ तथा हरन्धाती देवी साध्वी
ऋषिपुरस्कृता॥ सेवनात्तुलसीदेव्या रुक्मिणी कृष्णवल्लभा॥ प्रापसंजीविनीविद्यां तुलसीसेव
याकविः॥ सेवया तुलसीदेव्या गीष्पती स्वच गीष्पतिः॥ ततार माहतिः सिंधुं शेषो भूधरणाक्षमः॥
तुलसीसेवयाचैव षड्मुखो विजितेंद्रियः॥ तारकं समरे हत्वा देवसेनाधिपो भवत्॥ तुलसीसे
वनादेव वीरभद्रो महाबलः॥ जघान चासुरान्घोरान्दक्षं चाजपदध्वरे॥ प्रतप्ये तुल
सीपूजाविशेषणा हरेर्दिने॥ उपगीतं उराते नावि स्तुनादेवसान्निधौ॥ उरत्रयाणां दहने समा
र्थ्यमवाप्नुवान्॥ शिवश्च पूजया पश्चात्सदहाह पुरत्रयं॥ तुलसीसेवया वृत्तनशेषो नागाधिपः श्रीराम
स्वयं॥ कुक्षिस्थभुवनं भूम्मोसहमाममप्यधारयत्॥ तुलसीसेवनादेव पक्षिराजो महाबलः॥ विष्णु
वाहनतां प्राप्तो जहाराम तमुत्तमं॥ आराध्य नंदी देवेशं शीशभोदराधनेक्षमः॥ प्रचलाचे ५

लाश्वादिन्नागा तुलसीसेवयानघ॥ बभूवुर्भूमिधरलोपटीयांसः स्थिरायुषः॥ तुलसीसेव
या देवी सावित्री शुभमंगला॥ पातिव्रत्यमवाप्यासौ भर्तुः सं जीवनक्षमा॥ तुलसीसेवना
देव वाग्देवी कामदायिनी॥ सर्वविद्यानिधिर्भूत्वा ब्रह्मपत्नीत्वमाप सा॥ दुर्गा देवी महाभा
गा तुलसीपरिचर्यया॥ माहिषं रक्तबीजं च शुंभं चापि वसावधीत्॥ मर्कंडः स्तुलसीभ
क्त्या मार्कंडेयमवाप्नुवान्॥ सर्वेषामपि जंतूनाम् षीणां योगिनामपि॥ पतिव्रतानां नारी
णां सा पूज्या कार्य सिद्धये॥ रंभा चाप्सरसां मध्ये तुलसीसेवया वरा॥ देवेंद्रं च वरं लब्ध्वा देवेंद्रप्रि द्वादश
यतामगात्॥ अतश्च तुलसीपूज्या विशेषेण हरेर्दिने॥ संक्रमे च चतुर्दश्यां पातपर्वसु॥ तुल ६
सीन हरेत्संध्यां भूंगारायराह्नके॥ संक्रमद्वादशीषु च भौमपातद्विपर्वसु॥ तुलसीं ये निकृंतंति निकृं
तंति शिरो हरेः॥ स्त्रीशूद्रैश्च विनाशुद्धस्तुलसीं प्रातराहरेत्॥ संप्रार्थ्य तुलसीदेवीं नमस्कृत्य प्रस
न्नधीः॥ विष्णुसंपूजनार्थं वै सर्वान्कामानवाप्नुयात्॥ अकाले तुलसीपत्रं छेदयंत्यः स्त्रियः प्रमा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तु·सी· न॥ पत्रमेकं तु तुलस्या मम माहात्म्ये निषिद्धः॥ पालाशं स्वर्णपुष्पं च तुलसी बिल्वमेव च॥ अर्चयंति सदा दे
वान् प्रक्षाल्यैव पुनः पुनः॥ सकृदभ्यर्च्य गोविंदं बिल्वपत्रेण मानवः॥ स याति विष्णुसायुज्यं नात्र
५ कार्या विचारणा॥ पौषमासे विशेषेण शुक्लपक्षे मनोर्दिने॥ यः पूजयेत् षोडशभिः तुलसीमु
पचारकैः॥ तस्य सा वांछितफलं प्रयच्छति न संशयः॥ द्वादश्यां माघमासे तु शुक्लायां पूजयेत् सुधीः॥
अश्वमेधफलं तस्य ददाति तुलसी शुभा॥ अष्टौ दिनेरवौ माघे स्नाया तन्मूल[illegible]यापांसुभिः॥ कुल
त्रयं समुद्धृत्य विष्णुलोके महीयते॥ राकायां फाल्गुने मासि दर्शे वा द्वादशीदिने॥ रात्रौ दीपप्रदानाच्च
परमान्नसमर्पणात्॥ जन्ममृत्युजराहीनो मोक्षमार्गं च विंदति॥ चैत्रे विषुवकाले च राकायामपि श्रीराम
यत्नतः॥ पायसान्नप्रदानेन परमां सिद्धिमाप्नुयात्॥ शुक्लान्तृतीया वैशाखी साक्षया परिकीर्तिता॥ ५
तस्यां च पौर्णमास्यां च दध्यन्नस्य निवेदनात्॥ वामनलोकमासाद्य तत्रैव परिमुच्यते॥ ज्येष्ठे मासि च दे वैशी
दशम्यादि दिनत्रये॥ तोयपिष्टापवान्नेन विष्णोर्वल्लभतामियात्॥ आरभ्य द्वादशीं शुक्लामाषाढी दावैश्य॥

राज्या कार्त्तिकं प्रकुर्वीत पूजां चीराब्धिनायके॥ एकैकस्या फजेनैव पुत्रपौत्रादिसंपदः॥ धनधान्यसमृद्धि
च राज्यं बंधुसमृद्धितां॥ एतानवाप्य सुचिरं मोदं प्राप्नोत्यनुत्तमां॥ शयने परिवृत्ते वा समुत्थाने च व त्रिणा॥
विशेषात्पूजिता देवी सालोक्यादिफलप्रदा॥ जयंत्यामर्द्धरात्रे तु तुलस्याः पूजया नघ॥ वंध्या वलभते पुत्रं केश
वस्य प्रसादजः॥ तथा भाद्रपदे मासि गालछायासमादृपे तुलसीदलमिश्रेण नैवेद्येनैव वक्रिणः॥ भोजयेद्वे
पि तन्मन्त्या विधिना पार्वणेन तु॥ सह स्ववार्षिकाः तर्पिताः पितरो यांति नान्यथा॥ तन्मासपूर्णिमायां वा
भूतेवाहनि वा सरे॥ निवेद्य देवे माषान्नं यमलोकं न पश्यति॥ महानवम्यां संपूज्य तुलसीं घृतपायसैः॥ पुरं ध्री
भोजयेद्दृष्टो वंध्या पुत्रमवाप्नुयात्॥ दीपमारोपयेन्नाम्ना कार्त्तिके प्रतिवासरं॥ निवेद्य पायसान्नेन सिद्धिमि
ष्टामवाप्नुयात्॥ कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां वा महद्दीपं समावरेत्॥ ज्ञानं निमृत्युवलं प्राप्य विष्णुसेवाधिको भवे
त्॥ विष्ण्वारुत्थानदिवसे जागरित्वा निशां व्रती घृतमुद्गगुडक्षीरमिश्रान्नैः प्रतिपामकं पयात्रमं परं जपित्वा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तु॰सी॰ न॥पत्रमेकंतुलस्यासममाहुर्मनीषिणः॥पालाशंस्वर्णपुष्पंचतुलसीबिल्वमेवच॥अर्चयंतिसदादे
५ वान्प्रक्षाल्यैवपुनःपुनः॥सकृदभ्यर्च्यगोविंदंबिल्वपत्रेणमानवः॥सयातिविष्णुसायुज्यंनात्र
कार्याविचारणा॥पौषमासेविशेषेणशुक्लपक्षेभृगोर्दिने॥यःपूजयेत्षोडशभिःतुलसीमु
पचारकैः॥तस्यसावांछितफलंप्रयच्छतिनसंशयः॥द्वादश्यांमाघमासेतुशुक्लायांपूजयेत्सुधीः॥
अश्वमेधफलंतस्यददातितुलसीशुभा॥अर्कदिनेरवौमाघेस्नायात्तन्मूलमृत्तिकायापांशुभिः॥कुल
त्रयंसमुद्धृत्यविष्णुलोकेमहीयते॥राकायांफाल्गुनेमासिदर्शेवाद्वादशीदिने॥रात्रौदीपप्रदानाच्च
परमान्नसमर्पणात्॥जन्ममृत्युजराहीनामोक्षमार्गंचविंदति॥चैत्रेविषुवकालेचराकायामपि
यत्नतः॥पायसान्नप्रदानेनपरमांसिद्धिमाप्नुयात्॥शुक्लातृतीयावैशाखीसाक्षयापरिकीर्त्तिता॥ श्रीराम
तस्यांचपौर्णमास्यांचदध्यन्नस्यनिवेदनात्॥वामनंलोकमासाद्यतत्रैवपरिमुच्यते॥ज्येष्ठेमासिचदेवशं ५
दशम्यादिदिनत्रये॥तोषयित्वापवान्नेनविष्णोर्वल्लभतामियात्॥आरभ्यद्वादशींशुक्लांमाषाढीदावेभ्य॥

राज्याकार्त्तिकंप्रकुर्वीणपूजांक्षीराब्धिनायकां॥एकैकस्याफलेनैवपुत्रपौत्रादिसंपदः॥धनधान्यसमृद्धि
वराज्यंबंधुसमृद्धिनां॥एतानवाप्यसुचिरंमोदंप्राप्नोत्यनुत्तमं॥शयनेपरिवर्त्तेचसमुत्थानेचचक्रिणः॥
विशेषात्पूजितादेवीसालोक्यादिफलप्रदा॥नभस्यामद्द्रात्रेतुतुलस्याःपूजयानघावंध्यावलभतेपुत्रंकेश
वस्यप्रसादजः॥तथाभाद्रपदेमासिगतछायासमाद्यपेतुलसीदलमिश्रेणनैवेद्येनैवचक्रिणः॥भोजन
पितृन्मध्याविधिनापार्वणेनतुसहस्ववार्षिकात्तर्प्पितरोयांतिनान्यथा॥तन्मासपूर्णिमायांवा
मृतेवाहनिवासरे॥निवेद्यदेवेमाषान्नंयमलोकंनपश्यति॥महानवम्यांसंपूज्यतुलसीघृतपायसैः॥पुरैःघृ
भोजयेद्दृष्टोवंध्यापुत्रमवाप्नुयात्॥दीपमारोपयेन्नाम्नाकार्त्तिकेप्रतिवासरं॥निवेद्यपायसान्नेनसिद्धिमि
ष्टामवाप्नुयात्॥कार्त्तिक्यांपौर्णमास्यांचमहद्दीपंसमाचरेत्॥ज्ञानंविभ्रंस्वलंप्राप्यविष्णुसेवाधिकोभवे
त्॥विशेषाद्रक्षानदिवसेजागरित्वानिशांव्रती॥घृतमुद्गगुडक्षीरमिश्रान्नैःप्रतिपाप्यकं॥पपाकमपरंपिव्वा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तु. मी. ६ कुलकोटिसमन्वितः। चरित्वा सर्वलोकेषु विष्णुसायुज्यमाप्नुयात्। चापं पद्मिनीनाथे प्रत्यक्षे प्रयतो नरः। निवेद्य
दिव्यैर्मुद्गान्नं सर्वलोकाधिपो भवेत्। गोदुग्धादर्शं समभ्यर्च्य देवेशीं घृतपायसैः। आराध्य च महाविष्णुं गोलोकस्याधि
पो भवेत्। तथा मकरसंक्रांतौ तन्मासे पौर्णिमादिने। आमावास्यां समाराध्य संप्राप्ते हरिवासरे। उपोष्य तां [illegible]
महानैवेद्यदानतः। विष्णुसायुज्यमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा। ऊर्जमासे [illegible] कमासपूजाकरश्च यः स
सर्वभोगान्भुक्त्वेह मोक्षमेव प्रपद्यते। एवं द्वादशमासानां पूजां नारी नरोपि वा। करोति तत्फलं वक्तुं विष्णुनापि न
शक्यते॥ ॥इति तुलसीमाहात्म्ये द्वितीयोध्यायः॥ ॥ब्रह्मोवाच॥ ॥अथ [illegible] भूयोपि पूजामाहात्म्यमुत्तम
ं गावस्त्रीपुरोन्यस्य दीपं दत्वा [illegible] दिने दिने। प्रदक्षिणाशतं कृत्वा नमस्कारशतं तथा। धूपदीपादिनैवेद्यैः स्तो
त्रैश्च विशेषतः। तोषयेत्सुत्रका माता वत्सरात्तनयं लभेत्। क्षीरेणाथेक्षुसारेण नालिकेररसेन वा। वर्द्धयेद्व
त्सरं देवीं विनिवेद्य च पायसं। अन्नपापूतपा देवी पोषिता सर्वसिद्धिदा। ददाति नि [illegible] वंध्यायाः सा त्वया पि
पतिसुतं। भोजयेत्तुलसीप्रीत्यै परमान्नेन वा पुनि। वसंरभार्गवेवारे वंध्या पुत्रमवाप्नुयात्। पुत्रे तेकथयिष्या

मि कथां पापौघनाशिनीं। पुरा दशरथः श्रीमानयोध्याधिपतिः प्रभुः। सर्वलक्षणसंपन्नः सप्तद्वीपनिवर्तकः। सूर्य
वंशसमुद्भूतः शुद्धबुद्धिरतोद्धृतः। षष्टिर्वर्षसहस्राणि शशास वसुधातलं। अद्वैते केशवे भक्तिरभजत्स्य महीप
तेः। केशवाराधनं हित्वा नान्यद्देहदकदावना। एवं स्थितस्य भर्त्तुर्न ह्यारातिगतास्य च। अलाभादात्मजस्याती
नाज्ञाता महत्तरा। एकदा स तु कौशल्याप्रधानमहिषीन्नृपः। अंतःपुरे समाहूय चिंतयामासदुःखितः। षष्टिव
र्षसहस्राणि गतानि मम शोभने। अरातिमूर्द्धसु पदं न्यस्तं देवि मया बलात्। संपदो निखिलाः प्राप्ताः सामंताः
सेवकाः मम। निर्विष्टा विषयाः सर्वे राज्यं निहतकंटकं। अनवाप्तं मया किंचिद्देवि लोके न विद्यते। तथापि पुत्र
हीनस्य मम संपन्न शोभते। च[illegible]मानपि सोंधः स्याद्यः पुत्रं न विलोकयेत्। बधिरः सोपि यः प्रीत्या न पुत्रवदना
तु४ मृतं। वंशसाधन पुत्रोपि पुत्रहीनोस्य साधनः। पुत्रहीनस्य मे सुभ्रु संपदो मे न शोभनाः। अंधकारमयं लो
कं पश्यामि सुजन [illegible]। किं करोमि क्व गच्छामि कुतो निर्वृतिरेष्यति। इति चिंतासमाविष्टं ज्ञात्वा प्राह भामिनी॥
[illegible]श[illegible] उवाच॥ ॥अलं चिंताभिरेताभिः [illegible]। दहंति चिंता देहस्थमात्मानं वसुधाधिप। चिंता

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तुष्टास्मि पूजया सम्यग्युवाभ्यां भक्तियुक्तयोः । वरं ददामि भद्रं वां वृणीध्वं जगतीपते ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ यदि प्रसन्नो
भगवान्वरयोग्योस्म्यहं विभो । भवतः सदृशं पुत्रं प्रयच्छ मम सुव्रत ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ६

तु॰सी भिविष्टमनसां जंतूनां वै सुखं कुतः । निराकुर्वति भूपालं शत्रवश्चिंतयाकुलं । तस्माच्चिंतां परित्यज्य विहरस्व य
थासुखं । आराधयामो गोविंदं वांछितार्थस्य सिद्धये । तस्य पूजाफलं राजन्पुत्रा मित्राणि बांधवाः । आराधितो
७ जगद्धाता निर्वाणमपि यच्छति । किमु पुत्रादिसंपत्तिमिहलोकसुखप्रदां । इति तस्या वचः श्रुत्वा श्रीमान्राजा महा
रथः । निरंतरं तया सार्द्धं हरिं वत्सरमर्चयत् । एकदा नरपालस्य तस्या देव्याश्च सुप्तयोः । स्वप्ने प्रत्यक्षतां प्राप्तः श्री
खचक्रगदाधरः । पीतांबरधरः स्रग्वी कौस्तुभाहारभूषणः । ततो राज्ञा च देव्या च स्मितपूर्वमुवाच सः ॥ [illegible]
नुवाच ॥ ॥ मत्समं सर्वभूतेषु नहि राजन्सुतं नमाः । अहमेवात्मजस्त्वं ते प्रपद्येय जगतीपते । मन्नेत्राश्रुसमुद्भूताममृता
लोकपूजितां । मम प्रियाय यदि भवानर्चये तुलसीं शुभां । एष सिन्दूरसेनापि नालिकेरादिकेन च । वर्द्धयस्वानुपर्यंत
नैवेद्यैश्च निरंतरं । पायसैर्मोदकैश्चैव च । तदीपैः सह सत्रशः । पूजयस्व जगद्धात्रीं सदा त्वं विशांपते उद्दिष्टाहं यस्य मा एम
तस्या भविष्यामि तवात्मजः । इति दत्वा वरं ताभ्यां तत्रैवांतरधीयत । उत्थाय देवी राज्ञापि स्वप्नमेतं महाद्भुतं मंत्रिभ्यः ७
कथयित्वा तु सुतार्थी लोकमातरं । तुलसीं पूजयामास सस्त्रीकोपतमानसः । अंगणे मंडपं कृत्वा वेदिं कृत्वा विधा

ततः संस्थाप्य तत्र तुलसी श्रीरादिभिर्वर्द्धयेत् । कौशल्या राजमहिषी तुलस्यर्चनतत्परा । रंगवल्या विधान
धैर्ध्वजचामरदर्पणैः । विविधैरुपचारैश्च तथा ब्राह्मणभोजनैः । तुलसीस्तोत्रजापैश्च तस्या मंत्रजपैरपि सहरा
ज्ञा वत्सरांतं पूजयामास भक्तितः । तयोः पूजाविशेषेण तुष्टा सा हरिवल्लभा । प्रत्यक्षमगमत्ताभ्यां पीतांबरधरा
तदा पद्मकरा खदनाऽभयहस्ता चतुर्भुजा । श्यामावि
शालवदना नीलकुंचितमूर्धजा । स्फुरत्कुंडलसंयुक्ता दर्पितावेंदुनिभानना । मंजुश्री
दाममंजीरा मेखलादामशोभिता । शुक्लवस्त्रांतरीया सा दिव्यगंधानुलेपना । उमादेव्या सरस्वत्या वाम
भागे समाश्रिता । धरण्या च महादेव्या दक्षिणपार्श्वके स्थिता । अप्सरोभिरनेकाभिः सेव्यमाना समंततः । तां
लोकमातरं दृष्ट्वा तुष्टाव वसुधाधिपः ॥ ॥ पंक्तिरथ उवाच ॥ ॥ जगद्धात्रि नमस्तेस्तु विष्णोश्च प्रियवल्लभे । य
द्व्रह्मादयो देवाः सृष्टिस्थित्यंतकारिणः । त्वन्मायाज्जृंभणामिदं जगत्स्थावरजंगमं । त्वत्पूजासक्तमनसां
निकटे मुक्तिपद्धतिः । त्वत्पादपूजापुण्यानां दुर्लभं किं सुरेश्वरि । यस्मै प्रसन्ना त्वं देवि सश्लाघ्यो जगतीतले ।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तु.सी तत्प्रसादेन पुत्रस्य मुखमालोकयाम्यहं। प्रपन्नं मत्वं तनयं वरदा भव सुव्रते॥ ॥तुलस्युवाच॥ ॥वरदाहं प्रसन्ना
८ स्मि पूजया तव भूपते। काष्ठैर्मे मुद्रिकां सौवर्णी मे दोरैः पुत्रिका मिष्टिमाहर। पायसैर्विष्णुमुद्दिश्य भोजयेद्द्रुसत्वरिताः।
तेन प्रीतो महाविष्णुः श्रेयं पुत्रत्वमाप्नुयात्। आगामि चैत्रमासांते त्वत्तः पुत्रो भविष्यति। इति दत्वा वरं दे
वी तत्रांतर्द्धिमाययौ। सोपि राजा मुदा युक्तः पायसैर्ब्राह्मणान् वारिणः। भोजयित्वा विधानेन पूजयित्वा च मा
तरं। आद्दतैस्तु तुलसी काष्ठैः पुत्रकामेष्टिमाहरन्। तेन व वेनुरः पुत्रो साक्षान्नारायणात्मकात्। सुमंभर सं
न मोक्षस्त्विलक्ष्मणाल क्ष्मिवर्द्धनं। शत्रुघ्नमपि शत्रुघ्नं सह राजा महाबलः। भुक्त्वेह कलान्भोगानंते विष्णुपदं
ययो। माहात्म्यं तुलसी देव्याः सुश्रुत्यायो जपेन्नराः। विषुवायनकालेषु पुण्ये वा समयांतरे। अमायां पूर्णि
मे च श्राद्धकाले विशेषतः। जपेत्साशिवरात्रे च द्वादश्यां हरिवासरे। महानवम्यां श्रीरामनवम्यामपि सर्वदा राम
। अन्येषु व्रतकालेषु शोभवशात्क्रादिके षु वा तत्कोटिगुणितं देव्याः प्रसादाद्रुपजायते। पुत्रदं वाप्य पुत्राणां अ ८
दाराणां वरदायकं। विद्याप्रदमविद्यानामधनानां धनप्रदं। रात्रिपाणां जयकरं विशां वाणिज्यवर्द्धनं। द्विजानां

वविप्रोषेणां ज्ञानसिद्धिप्रदायकं। भक्तिप्रदं च शूद्राणां स्त्रीणां सौभाग्यदायकं। एतत्स्तोत्रं पठेद्देव्यास्तुलस्याः स
न्निधानतः। आपुरारोग्यमैश्वर्यं फलं प्राप्नोति तत्क्षणं ध्रुवं तत्॥ ॥इति स्कंदसंहितायां तुलसीमाहात्म्ये तुलसी पा
ठः॥ ॥सूत उवाच॥ ॥प्रातरुत्थाय यो मर्त्यो मुहुर्मुहुरुदारधीः। तुलसी कीर्तयेद्भक्त्या तस्य पुण्यं विवर्द्धते।
नमस्ते तुलसि कल्याणि नमो
पुराणीतं पुरा गोकुले पुंडरीके ताधीमता। स्तोत्रं तुलस्याः सुमहज्जन्त्रिवोधमहामते। नमस्ते तुलसि कल्याणि नमो
विष्णुप्रिये शुभे। नमो मोक्षप्रदे देवि नमः संपत्प्रदायके। तुलसी पातु मां नित्यं सर्वापद्भ्योपि सर्वदा। कीर्तितापि
स्मृता वापि पावयति मानवं। नमामि शिरसा देवी तुलसी विलसत्तनुं। यां दृष्ट्वा पापिनो मर्त्या मुच्यंते सर्वकि
ल्बिषात्। तुलस्या रक्षितं सर्वं जगदेतच्चराचरं। या विनिहंति पापानि दृष्ट्वा पापिनो नराः। नमस्तुलस्यै तुल
सीयस्यै च धां जलिं कलौ। कलयंति सुखं सर्वे स्त्रियो वैश्यास्तथेतरे। तुलस्या नापरं किंचिद्दैवतं जगतीतले। य
स्याः पवित्रितं लोकं विष्णुसंगेन वैष्णवाः। तुलस्याः पल्लवं विष्णोः शिरस्यारोपितं कलौ। आरोपयंति सततं। तो
अर्थासिनमेप्यलं। तुलस्यां सकला देवा वसंति सततं यतः। अतस्तामर्चयेल्लोके सर्वान्देवान्समर्चयन्। नम

तु.सी.
९

तुलसि सर्वज्ञे पुरुषोत्तमवल्लभे। पाहि मां सर्वपापेभ्यः सर्वसंपत्प्रदायके। इति स्तोत्रं पुरा गीतं पुंडरीकेन
धीमता। विष्णुमर्चयता नित्यं शोभनैस्तुलसीदलैः। इमं मार्गं स्तवं नित्यं पुराणमृषिणा कृतं। यः पठेत्स ततं भक्त्या
सतु विष्णोः। प्रियो भवेन्नाऽ इमं पठन् स्तवं दिव्यं तुलसीदलमुद्धरन्। अर्चयित्वा हरिं भक्त्या प्राप्नुयात्परमं पदं।
तुलसी श्रीमहालक्ष्मीर्विद्याविद्या यशस्विनी। धर्म्या धर्मानना देवी देवदेवमनःप्रिया। लक्ष्मीप्रियसखा दे
द्यौर्भूमिरचलाचला षोडशैतानि नामानि तुलस्याः कीर्तयन्नरः। लभते सुतरां भक्तिमंते विष्णुपदं व्रजेत्। तुल
सीकाष्ठरचितां महामालां च धारयेत्। नरः प्रयत्नेन भो द्वारं दिव्यं कौस्तुभनायकं। तुलसी भूमहादेवी पद्मिनी श्री
हरिप्रिया। तुलस्यास्तस्य गेते नव पद्मबीजाक्षमाल यासह मिश्रं धारयेन्नित्यं लक्ष्मीभूमिं च विंदति। तुलसी[illegible]नमा
श्रित्य मणिमालासमन्वितः। तत्पत्रदृष्टा स्वरं मंत्रं सर्वपापैः प्रमुच्यते। वाराहं वरमां भूमिं गौरीं दुर्गां सरस्वतीं।। गा
यत्रीं वाप्यघोरं च शैवं शाक्तं च वैष्णवं। तथा सर्वाणि मंत्राणि योजयेत्प्रपतः श्रुतिः। कल्पकोटिजपावाप्यफलं राम
मासेन विंदति। तुलसीमूलमाश्रित्य वा यत्र प्रवर्तते। तद्देशवासिनां मुक्तिः किमु तद्गृहवासिनां तुलसीवा ९

युसंस्पृष्टः पापकर्मापि मानवः विष्णुसायुज्यमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा अत्र ते कथयिष्यामि पुरावृत्तं निहा
सकं पुरा कश्चिद्दुराचारः पौंड्रको नाम लुब्धकः दिने दिने मृगान्हत्वा जीवनमाकरोत् ब्रह्मस्वः स्वर्णं चक्रे बहु
धापापतत्परः यथान्नं च समावृत्य चोरयामास सर्वशः धनं जहार विप्राणां हत्वा हत्वा च तान्बहून् गोहत्यां च नि
त्यहत्यां च कारच मदोद्धतः पिशितानि च सर्वेषां भक्षयामास पापकृत् चंडालकन्यासहितो बहुकालं च नित्यधात्
एवं स्त्रैरेण घोरेण वर्तमाने च लुब्धके नववर्षसहस्राणि द्वादशाब्दं हि निघृणः शोषमाप महानघः लुब्धकः कानन
भूरुहाः निर्मालुप्य जगाज्ञाने सर्वभोजनतत्पराः एवं सति क्रियाहीनो वृद्धः शीर्णस विग्रहः एकस्मिंस्तु दिने सत्वानन
वाप्य क्षुधान्वितः गह्मगात्यकोपान्तः स्वनातेजरपाचितं निहत्य यत्नात्सलिले मज्जयायां सनिष्ठुरः परेघमीतर
चैवतस्यैव नरस्य घ्नः स्वकोत्रियं एवं क्रमेण पुत्रेश्च पुत्रीश्च ग्रामसमाकरोत् ततः सर्वेषु नष्टेषु मातंगीसहितः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१० मत्तोमेषुः अभीषणंचनमागात्ससमावत्यचपद्धतौ पांचालमपहृत्यापि भक्षितानपि सोधमः चकारजीवनंघोरंबहु
कालंदुरात्मवान् हतानांपांथविप्राणांतथास्त्रीणांचपक्षिणां मृगाणांचविशेषेणसंख्यावक्तुंनशक्यते तदभुक्त
रूपापंकलुषाज्जितात्रये ततदेशसमलंवचकाछदविह्वलः एकस्मिन्नहनिकंनेमृगयांवनमागतः पर्यंत
स्तत्रापिलक्षाणिवनानिमृगएसलदा नाबाधकंवनमृगोसिंहमग्रेव्यलोकयत् हंतिष्यामिमहासिंहमिचक्रेमतिं
तदा सिंहोपिचपदाक्रांतोपूत्कुर्वन्सर्वतोयमः नद्याणिकिद्धसर्वांगः कोपमागात्यवेगितः व्यापादयदुरात्मानं
विगतायुश्चसोभवत् एतस्मिन्नंतरेवायुः स्फलसीकाननोत्थितः दिशानत्रसपायानहेनस्पृष्टश्चसोभव
त् अथवैवाचनानाप्राद्भूताः पाशमुसमावृताः करालवदनाभीमाः खरोष्ट्रखरसंयुताः हन्यतांहन्यतांपापो श्रीराम-
दहनतांदहनतामिति ममागात्यचवद्धेनंचकंठेश्चाप्य धोमुखं ततश्चंमेसवाहनाः शांखचत्रागदाधराः प्राप्त १०

त्राः सौम्यवदनाः पुंडरीकाक्षवल्लभाः विसर्जयंतामयंघोराः वंधनादेवपुण्यकृत् विस्मृप्रियोयंपुराणात्मा भवब्धि
नौयते कथंदुःस्फलायमहताहतेनचक्रुर्वेधमोचनं ततोपुष्पमंत्रिणाश्च्योस्पंपरमद्भुतं योधयित्वा चिरंकालंयमदूताः
पराजिताः वृत्तांतंशशंसुयमं क्रोशाधः गणात्वायथावृत्तंन्यवेदितं सभास्थोधर्मराजोपिमहाक्रोधसमन्वितः
चित्रगुप्तंसमाहूयकर्माणस्यजितपत् सचित्रगुप्तोभगवान् दृष्ट्वालेख्यंमहाद्युतिः विधिवत्तत्रापिसर्वत्रसूक्ष्मबुध्या
पितहतं नापश्यत्सुकृतंकिंचिद्यमायचतथोक्तवान् यमोपिचिंतयामास कथंदुष्कृतकर्मणः वैकुंठप्राप्तिरा
श्चर्यंतस्यस्यात्मगतिः कथं अहोदुष्कृतकर्माणः स्वर्गवैकुंठमेवचवांछंतिचेन्नचप्राप्नोभवहोपाहधिक्रिया
इतिनिश्चित्यसमसा चित्रगुप्तादिभिः सह वैकुंठपरंप्रापसर्वदेवनमस्कृतं नाकस्त्रीसंघसंघसंघुणागपोषि
तसमावृतं पारिजाततरुच्छायाक्रीडमानसुरव्रजं विमानसेवासमापातदिशाभटसंकुलं विमानमारूप्य
सपन्नागाणाचसमाकुलं तत्रापितयमानेश्चमुनिभिः परिसेवितं सर्वत्रदेवसंघातपरिपूर्णमहास्थलं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तु॰ मी॰

१९ सर्वसौभाग्यनिलयं सर्वदेवनमस्कृतं आसाद्य विस्मितो भवनं द्वारस्थं दण्डनायकं दृष्ट्वा हृष्टमवेत्रं चन्द्रधानं गणसेवितं
विस्मितो लोकनाथाय तेन विज्ञापितो ततः अन्तःप्रविश्य सोऽतीव ह्रीकल्पामनोरमा स्फाटिके मण्डपे दिव्ये समा
सीनं रमासखं रमया च धरया च पार्श्वद्वयनिषेवितं आहृतं बालव्यजनं धृतछत्रसमावृतं शंखचक्रगदा
पाणिं सरसीरुहलोचनं महेन्द्रनीलसंकाशं मल्लिनिधिनिषेवितं कल्पवृक्षसमूहैर्मूलैर्रत्नकोटिरलंकृतं प्रणा
म्यतं रमानाथं चित्रगुप्तादिभिः सह तुष्टाव धर्मराजो सौ लक्ष्मीन सुवाच ह यम उवाच कमलाकान्त का
म्यार्थफलमाकल्पपादप आसीत्पर्वं द्विजगणा मम आह्रिकर्मणि वैभव कालात् दृश्यामलांगा कल्पवल्लीलता
श्रयः सर्वदासत्यनिलय सर्वभूतावनप्रिया नैगमाकारजा त्योषणा दक्षिणा भूतभावनभूतेश पुरुहूतानि
षेवितं विधे हि करुणां देवसपि मां गात्यवैभवं इत्थं स्तुत्वा रमानाथं प्रणनाम यमस्सदा कारुण्यनिलयं श्रीपि श्रीराम-
कारान्तरूपाणि अपृच्छत् हिरिणा श्रसोपि भक्तो व्याजिहीर्षरन् निःफलाधिकृतिर्मे धर्मजात्येना महेश्वरो १९

पापात्मानः कृतघ्नाश्च यद्वैकुंठपदाश्रयाः दुःकर्मकारिणो मे बहुः शीलानां च शिल्पिणे देवेनैवाधिकारोमेदत्तो यं वि
फलोऽभवेत् पुंश्चलीकाह्वरणालंपट्यो कोनामलुब्धकः पितृहा ब्रह्महा चैव सर्वसत्वविनाशनः नीचमानः यमदूतैर्निर
यैरवाभिधः आनीतो यमवदूतैर्ध्यातित्वसदपुरः तस्मयाच्य दुःकर्मकारिणः सुकृतं कृचित् कृतं तदधिका
रेणा निःफलेन मम प्रभो इत्युक्तो प्रेतनाथो यथा गामशेरिणो व्यधात् भगवानुवाच श्रृणुत्वं संप्रवक्ष्यामि
वैवस्वत महाबला किरातः पोऽकः सोयं पापात्मानाह्नि संशयः अनेन कृतं पापं न किंचिदपि विद्यते अनेन
एकमेव कृतं पुण्यमेव नसंशयः तथापि पुराणमुष्मूतं देवयोगासुरान्तरात् अन्तकाले विचिष्ठन्ते मेनेदु कृतकारिणा
तुलसीकाननोत्पन्नः पवमानः प्रिये दिवान् तद्वपुस्पष्टसर्वांगोदग्धपापसमुच्चयः त्वदूतैः नूयमानश्च त
दात्मपरिवर्तिभिः अस्य हृतैरितानीतो दग्धपापो यमालयात् वैवस्वतवरास्य धर्मज्ञेपात्रं नमुत्रन स्पृष्टाश्रु
ताच तुलसी आविताना संशयः महापातकयुक्तोपि पुनाति किमभाषिता तुलसीकाननो वा निवार्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१२ यैतोपतः तेनत्याः सर्वमनुजातिः पापानात्रशाय मातुषंतुले मंप्राप्य नसेवते तात्विमां ह्यपे तेषां चत्रुरु गुल्मानामंतरं नवि
लोकयेत् तुलसीवायुसंस्पर्शं क्षीणपापं नरोत्तमं परिहार्यं मवेहित्वं बहूनां प्रजातकं तुलसीस्मरणं पुत्रं तुलसीपत्र
मस्तकं तुलस्यारोपणं विप्रोतुलस्याकाष्ठधारकं परिहार्यमवे हित्वं सर्वथादेउधारक जन्मप्रभृतियः पापंकरोति
सततं पुमान् तुलसीवायुसंस्पृष्टः सपाति यमसंनिधिं तुलसीयः समालोकयनार्च्ययेतितर्वंदते तमेवपापकर्माणं
प्रेतनाथं निपीडय तुलस्यां स्तूयमानां पापोवज्राक्रांतेनरः पापात्मा सभवेत्तत्र वै वस्वतानि पीडय येपेकुर्वेति
तुलसीमृत्तिकालंघनेयस्तु दुष्कर्मेति रतानित्यंतान्पीडय पापीन् श्रीभ्रांश्रितपतेनामन्नियोगतथाकुरु इ
त्युक्त्वा विसर्जेतेंद्रेवोलक्ष्मीपतिः स्वयं यमोपि स्वपुरंगत्वा यथापूर्वमवर्तत तस्मात् श्रीतुलवायुः स्पृष्टे
हनरोत्तमाः मुक्तिमेवप्रपद्यंते महापातकिनोपि च   इति श्रीस्कंदपुराणे प्रभासखंडे तुलसीमाहात्म्ये श्रीराम·
एकादशीतितमोध्यायः ऋषयऊचुः प्रहलादोवाच तुलस्यारोपणं लोके येकुर्वंति समाहिताः नपश्यंतितेपापा १२

रा १

पानि श्रुद्धकारणपार्श्वाणि चैव हि अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं परांकैलासशिखरे नानाधातुविराजिते नृत्यन्मयू
रसंघुष्टे हरिणीगणसंवृते कोकिलालापवाचाले वापीकासारसंकुले रत्नोघानपरिक्षिप्ते कल्पधौतमये गिरे ति
वमस्यावेतीजातिरूपानालोककौतुकात् अतिरम्यप्रमदवनं पार्श्वेरूपशोभितं गत्वा समीक्ष्य सर्वत्र प्रसन्न
वदनांबुजः माधवामंडपेतत्र निषसाद वरासने तस्य पश्चाद्गतोदेवी पार्वती गिरिनंदिनि शनैर्मंदं सौगत्य पश्चाद्भागेन स६
लिलया विनोदार्थं विभोस्तस्य संवृणोतिस्मलोचने लोकस्य चंद्रसूर्यौ च लोचने हि विभोर्यतः अनलयोः पिधानेन हृतं च
द्राकं मंडलं भूमंडलमधुन्त्वं तमसा परिवेष्टितं नष्टानि सर्वकर्माणि निः स्वाध्यायंजातत्रयं हताश्च पाक्षिपक्षावः सं
तः सत्कर्म वर्जिताः पुण्यकर्मरतीतेऽथतस्याक्षराभिवाभवत् ततोदेवो महादेवस्तत्सर्वेसानचक्षुषा विलोक्योन्मीलनं चक्रे
ततीयं लोचनेनतदालेनकिंत्रिजगत्सर्वउद्भासमागमत्किल तेनदृष्टा च गिरिजा सुत्काम्यनयने मती विनयावनतो भूत्वा
तस्य पार्श्वे न्यतिष्ठत तामंविकां समालोक्य वभाषे चंद्रशेखरः आराजात्मजे देवि त्वपाकृष्टं तरंकृतं पिदध्यास्याक्षियुगमेपि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१३ हितौ प्राप्तिभास्करौ युगषड्गते भूमीतवल्लभामिवाभवत् लोकेन ह्यासौ सर्वो राज्यपापायमुपार्जितं प्रायश्चित्तं विना पापंन
कदाचित्प्रणश्यति प्राणिहिंसाकृतानंतपापस्याप्रायश्चित्तं कुरु स्वयं इति शंभोर्वचः श्रुत्वा वेपमानांगयष्टिका शुष्कतात्वोष्ठजि
ह्वा सा परिम्लानमुखांबुजा अज्ञानार्जितपापकष्टं हा हा कृतं मया चिंतयंतीति भर्तारं विज्ञापितमकरोत्तदा पार्वत्युवाच नम
स्ते जगदाधार शंभो चंद्रार्द्धशेखर अनुष्ठितं मया ज्ञानाद्धत्यापं ज्ञानहीनया नाशार्थं तस्य भगवन्प्रायश्चित्तं विधीयतां कृता
र्थां कुरु मां देव प्रसन्नो भव शंकर शिव उवाच कल्याणि शृणु यत्नात्तस्य प्रायश्चित्तं मयोच्यते यस्तु जंतुवधं कुर्यात्स च
प्राः शिशिरे विरे· तस्मै तुलसीपूजा विना शुद्धिर्न विद्यते पूजितां तुलसीं देवीं यदि पुण्येन च तथा सत्यं पपछति केवलं पापहानो
क्रिमुच्यते पापानां नाशने सैव हेतुर्नान्यद्वरानने कर्मभूमिसमासीदत्र कैलासात्तु विश्रिते श्रीमत्सत्यव्रतक्षेत्रे कांचीनाम महत्पु
रं कल्पितं सत्तोनामतेनैव सत्यवमर्चिता तस्मात्कांचीति विख्याता पुरी सर्वार्थदायिनी यत्र माल्लाद्ग्रामाजातिविधानं सखवैभ
वः आसीद्वरदराजाख्यो वनमालाविभूषितः तस्मिंश्च वरदराजस्य संनिधौ तुलसीवनं रोपयित्वा यतः सानां पूजयस्व वरा श्रीराम·
नने कश्चिद्रसाल्पतत्रास्ति सदा पुष्पफलान्वितः तन्मूले सैकतं लिंगं कृत्वा यज्ञमानसा श्रीमदेकाम्रनाथाख्यं १३

लिंगं तद्दीप्तिधामकं आद्यौ तुलसीपत्रैः पूजयस्व दृढव्रते पूजया तुलसीदेव्याः सत्यं लिंगार्चनेनेन वा तुष्टो भवामि ते भद्रे तत्सारांतेन
संप्रायः मधुना चतुरो मासा न्ययसाम्ना सपंचकं नालिकेरोदकेनैकं द्वावंयीक्षुरसेन च भवद्रूपस्वतो देवीपाश्च सान्नं निवेद्य च षोडशोप
चारैश्चा पूजय प्रतिवासरं तेन सानुष्ठिता यत्ना पापानि र्जिन्यच क्रमात् मन्त्रमेनन्नवायं तु भ्यं प्रहाप्यतिषडानन तस्याः पूजावि
धानेन शिवलिंगार्चनेन च अहं च प्रीतिमापन्नः प्रत्यक्षो करवाणि ते आगामि फाल्गुने मासि पौर्णमास्यां वरानने प्रत्यक्षमित्वा
विधिवत्पाणिं गृह्णामि ते प्रिये मदंशात्स वपुत्रत्वं प्राकुर्यात्सर्वशुखात्मकः तस्मात्त्वं शीघ्रं गत्वा तु तुलसीपूजनं कुरु सैव पापः क्षयं ह
त्वानन्तपंचप्रयच्छति इत्युक्त्वा त्रिपुरारातिरंतर्दधे युगपत्क्षणात् सापि कांचीपुरीं प्राप्य तुलसीपूजनोत्सुका पुण्य
कोटिविमानाख्यसन्निधिं प्राप्य पार्वती तत्र पंपानदीतीरे वृंदावनमकारयत् लिंगं च सैकतं रूपं कृत्वा तत्र द्रुपांतिके
अर्चयत्तुलसीपत्रैः श्रीमदेकाम्रधारिणं अभिषिच्य जाह्नवीत्री अविकां तुलसीभृविः पूजयामास विधिवत्सदानंद
न मानसा उद्दिश्य तुलसीदेवी मन्त्रदानमवारितं कृत्वा कृत्वा च पूर्णो निमित्तं तरमवापसा एकस्यापि च पर्णस्य तुलस्याः
सहते शयं तस्यापर्णा विख्याता कांञ्चीशं भुवल्लभा विविधैरुपचारैश्च धूपदीपै विशेषतः पूजयामास पंपतीतोषयामा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१४

सर्जामती तस्याः पूजाविशेषेणानुष्टा साहरिवल्लभा उवाचगात्सालिंगपातिरिजां तुलसीनरा तुलस्युवाच मयितेनिश्चला भक्तिर्दृ
ढागिरिवरात्मजे अकृत्वमितिको भेदो हरिशंकरयोरिव त्वमेवाहं वरारोहे मद्रूपात्वंच नान्यथा हरिशंकरयोर्भेदभावपोश्च वदंतिये तेषां
तिपातनामकोयावदाभूतसंप्लवं वैसमंव पस्पालुस्मरणादेवपातिपापाविसंक्षपं तस्मात्तवकृष्य पापंविघतेश्ववनेश्वरि तथापि
ममपूजाभिः शिवलिंगार्चनेरतः मत्तराणाममफलस्य तवपापमशात्तपं जन्मसंध्येमलहृद्यापिरो भक्तयतिमत्कुलं तस्यपांतिलशेवक्ति
प्रमहपातककोटयः प्रीतिः पूजाविशेषेणा भवत्येवममानघे निःपापेमद्धस्ते निधनाच्छ कैलासपर्वते [?]मांशं तपेपूजांकेव
लंनभवेन्मम पुत्रामीशान मदृशं सपछ्ाभिनांप्रायः इत्युक्तांतर्हितांदेवी तुलसी पार्वतीप्रिया अर्थेशंभुश्चमुपीतस्तुल
सीपूजयातया विनष्टपापांविधिवत्पाणिजग्राहफाल्गुने उत्तराणां सहपार्वत्यारामरुरुहेच वृषध्वजः कैलासशिखरं गत्वापय्या
पूर्वमवर्तत तस्मात्पापोप्रशान्त्यर्थं पार्वत्याप्यभिपूजिता तुलसीपूजयेपद्धिद्वान्य पापमुरवमिच्छति पुत्रार्थीच विशेषेण
पूजयेच्छिवल्लभां इतिश्रीस्कंदपुराणेप्रभातखंडे आसीतिमः पंचमोऽध्यायः ब्रह्मोवाच अथान्यमाहात्म्यम श्रीराम-
स्य चभोमेदमाश्ववेश्चवं सर्वपापप्रशमनं संते सौभाग्यदायकं हृदाविन्ध्यसीरोशिंपुदोसानुनिसत्तमः जगामत्रत्सरो १४

लोकमुपजग्मे महर्षिभिः तत्रांतरे विधिर्नाराणा सावित्र्याच समाहरात् पूजन्तीडासमामकोनाजानन्मुनिमागतं सचाविगणनात्क्रुद्धस्त
दापूजाविलंबनात् शशाप भारतीनाथं कमंडलुजलेन वै यतोमामवजानीषे योषाद्द्यसमान्वितः विक्षतासाया भियुक्तस्य तव सृष्टि
युचातुरी गच्छतितिमुनिः क्रोधाद्वत्वा तीर्थाय वारितत् धाताभीतः सरस्वत्या सावस्त्यावसहोन्नतः श्रमस्तांतानसंपन्ना सवस्तांपु
निसत्तम त्मजेशरणकृदुधमिति प्रार्थयामासतांपसं मुनिः सोप्यत्र वाहद्यलन्मच्छायोनान्यथा भवेत् यदूक्तंत्रेपिषारसांपतपसाराध्यकेश
वं तस्यपात्तान निवेज्ञो भविष्यसि तसंशयः इत्युक्तांतर्हधेसोपिविधातापितथाप्यधात् विदधानेतपातादविधानतरित परं सप्त
भावाज्जगत्रष्टं स्थितिसंहारमप्यभूत् तत्रांतरे हरिस्तस्य तपसाराधितो मुदा सांनिध्यं वितताना शुशंखचक्रगदाधरः तमसत्तुत्यम
रारातिं तुष्टाव सपितामहः योगिभिश्चित्रैरेतु ध्येयं विहानंदैकविग्रहः चतुर्दशजगत्कोलिः मोह्यापिनतिजोदरः तिम्रस्त्वमुक्तात श्चैव
भावाभावश्च माधव निराकारोपिसाकारः सगुणोनिर्गुणोपिच गुरुर्भवान्नलयस्थैवतरक्षापितथा चरः विघ्नांसवोपि सकलैर
विद्यासपउच्यते प्रसादंकुरुमेदेवबुधोमः श्रुपतोधकृनास्रष्टिपारवमप्राप्तः सीदामितवमायया तत्यमादेकुरुविभोत्वन्मायाया ता
तपाहरः इत्यंधातवचः श्रुत्वासंतुष्टः श्रीहरधवः प्रसन्नोहं तपोभिस्तेनियमैरीडितैस्तव वरान् विधास्यामि यदायन्तः सृष्टिकालवि
पर्ययः ब्रह्मोवाच प्रसन्नो यदिदेवेश पद्मनाभपरंतप अन्याहतं भिसज्ञायां पहंयोटवमाधह श्रीभगवानुवाच

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तानवानपिमत्यायांतत्रे शक्रोनैवभवेत् उरस्या हि मे मायाशांवेरगत्वयापिच मयमायाहि भूतानांन किंचिजापते सुखं मायावि
मोहितात्वंहि सिद्धिपारवमत्यज मायाविमोहितायोपममायास्वरूपिणी कुरुष्वतुलसीचित्रे तस्याः पूजां वसंतउ नतपूजाहिन वित्तस्यक्वि
कायेचनमिध्यति नतपूजाहिनवित्तस्यक्विकायेघरतेनय पत्रमात्रां दत्त्नेसामर्थ्यं भवत्याम्हवान् शिवलसूजया यश्चात्तं दद्या
त्पत्रंयं तुलसी पूजयात्रह्मन् शेषोनागाधिपः स्वयं अशेषभुवनंमस्यसहस्रासम्यधारयत् सर्वेषामपि जंतूनां सा पूज्या
कार्यसिद्धये नवर्षाणामर्मकाष्येवा वारापाश्चापि रमोभयोः पूजनीयविशेषेणायरेषा किं मिहोच्यते तस्मात्सर्वप्रयत्नेन माराधयपद्म
ज अकुंठं सृष्टिकर्तृत्वं तव सम्पत्स्यते भविष्यति इत्थं कांतहृद्ये विष्णुः पद्मयतोस्य प्रजापते: सापन्हो केसमायाघसो पिस्तीयेनदा
गारे आरोप्यतुलसीदेवी पूजयामास भक्तितः ततस्तस्याः प्रभावेन सृष्टिकर्तृत्वमाप्तवान् तस्मात्त्वं पूजनीयासा तुलसी
विष्णुवल्लभा यत्रोहं गार्ग्ये देवी पूज्यते भक्तिमान्नरैः न हृत्गृहमित्याहुस्मशान मितरद्विदुः हेनतेकथयिष्यामि गौमे
देव्यास्तोः वैभवं सुपालि

वा पूजयन्सदा। साकदाचिन्मुनिश्रेष्ठं पितरं प्रत्यभाषत। भगवन्नस्ति मे विष्णौ भक्तिर्हृदयनंदिनी। नान्यदे १
नीति विख्याता वामदेवस्य नंदिनी। विष्णुभक्तिसमायुक्ता तामेवैष्णुरमते मम चेतो निरंतरं। किं करोमि प्रसादेन का
वचाः हंगतिं लभे। इति तस्या वचः श्रुत्वा जगादमुनिसत्तमः। आराधनात्सदा देव्याः सकलस्या लभते फलं। पुंसां वि
शेषतः स्त्रीणां तुलसीदेवतामता। तन्मामाराध्य पुत्रि त्वं लभस्व गतिमुत्तमां। तदाप्रभृति सा कृत्वा प्रांगणे मंडपं पु
रे। आरोप्य तुलसीदेवी तत्राराधयतिस्म सा। कदाचित्सोदरास्तस्याः कुमारास्त्वथ षोडशाः समित्कुशाहृतिहृ
नं प्रापुरनुत्तमांतन्मध्ये गौतममुनेराश्रमं समुपाश्रिताः। गौतमः स्नानविहितं स्नानादत्तो भयस्सरः कुपितः
सोपि संप्राप्य दृष्ट्वा विलक्षयोजलाशशापतान् भवं त्वं चाभवंत इति गौतमः प्राप्तो ध्यास्तस्य शापेन मुनिपुत्राः सुदु
खिताः। अजानता स्तदा माशंकाले नापुर्निजाश्रमं। तातातस्ता समुद्दीस्य मुनिर्निर्विण्णमानसः। दिव्यदृष्ट्येव दृ
ष्टांतत्वा दुःखाकुलोभवत्। सासुता पितरं तत्र दृष्ट्वा शोकाकुलं तदा। अपृच्छत् कारणं तस्य सोपि तस्यै न्यवेदयत्
विह्वलः। श्रुत्वार्थमुक्ताप्य पितरं साधकन्यका। आसाद्य मंडपं देव्याः प्रांगणे परमाद्भुते। तेषां मोक्षापनोदायदेवीमा
राधयत्तदा। सापि प्रसन्नहृदया मुनिपुत्रोध्यनोदनं। वितता नदमा पुत्रा चित्रं चारित्रमोदिनी। आध्यनराहि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तु.सी
१६ तास्तेपि देव्याः करुणया तदा। आजग्मुः स्वाश्रमाभ्यर्णे आहृत्याथ समित्कुशान्। गौतमः सोपि तच्छापात्पश्चा-
त्तापसमन्वितः। अन्वेषयामास जवादाहारार्थं मुनेः सुतान्। समागत्य तमुद्देशमनुपालोक्य तान्पुनः। ध्याने-
नैव सुमाजिज्ञात्वा ज्ञानी तस्मिन्स वैभवे। अन्येषु राश्रमस्तस्य गौतमः समुपाविशत्। अर्घ्यादिभिश्च सत्कारैर्मु-
निमेनमथार्चयत्। स्वागतं तेन पृष्टश्च तथागमनकारणं। उवाच गौतमः सोथ तपस्विकुलभूषणः। त्वत्सुता वै-
भवं द्रष्टुमेतदागमनं मम। तुलस्याराधनादस्याः प्राभावं वेद्मि तादृशं। तद्दृष्ट्वामि निज्ञावासं पूतोस्म्यस्याश्च द-
र्शनात्। इत्युक्त्वा स्वाश्रमं गत्वा तुलस्यासक्तमानसः। पुत्रदारैः सहस्वीयप्रांगणांतरमंडपे। आरोप्य तुलसीं देवी
तत्पूजां विदधे मुनिः। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पूजनीया सदा बुधैः। पूजिता तुलसी देवी सर्वकामानवाप्यते॥ ॥इति
श्रीस्कंदपुराणे सनत्कुमारसंहितायां तुलसीमाहात्म्ये त्र्यशीतितमः षष्ठोध्यायः॥ ॥प्रह्लाद उवाच॥ ॥सुषेण
नामा राजासीद्दुर्गाख्यपुरेश्वरः। विक्रमेणाम्बवीर्येण न येन नियमेन च। तस्य भार्याभवत्साध्वी वसुसे[illegible]ति विख्य- राम
ता। पतिव्रता महाभागा रूपेणाप्रतिमा भुवि। तस्यां तस्या जनि सुता देवसेना सुमध्यमा। समगुल्फषु केशांता सुसु- १६

रवी चारुदर्शना। बिंबोष्ठी गजनासोरूः पीनोन्नतपयोधरा। तुल्यांगी ताम्रनखरा सुभुजा सुदती सती। रूपेणाप्रति-
मा सा तु त्रिबलीशोभितोदरा। बाल्यात्प्रभृति सन्यस्य मनः सर्वेश्वरे हरौ। सा विधेः पूजनं चक्रे वैष्णवानां च तत्परा
। तुलसीपूजनं नित्यं चकार प्रयता सती। एवंविधा पृथुश्रोणी यदा यौवनमाविशत्। तदा प्रभृति राजेंद्रो दानार्थं चिं-
तमानसः। स्वयंवरमतिं चक्रे समाहूय न पार्थिवान्। सकृता नागतान्दृष्ट्वा राजेंद्रः प्रज्ञावतिसती। पप्रच्छ क्रमशः सर्वा-
न्श्वेतद्वीपं गतान्किमु। तेताम्ब्रुवुर्न जानीमः श्वेतद्वीपं मनोहरं। स्नातानुवाच भद्रं वो गच्छतोपेयथासुखं। तेतत्पितुर्व-
त्वा त्वानिः सत्वागतचेतसः। हरतोरविंताबुद्धिं निवर्त्य निलयं गताः। सुश्रावकिं तदः कश्चित्कथामेतामितस्ततः। देव-
दत्ताभिधो विप्रस्तत्पुरं स समाविशत्। स गत्वा राजभवनं राजानमिदमूचिवान्। श्वेतद्वीपो मया दृष्टो मह्यं कन्या प्रदी-
यतां। राजा तु तं प्रवेश्यांतःपुरं कन्यामदर्शयत्। सा तं पप्रच्छ श्रोत्री श्वेतद्वीपः कथंविधः। स तयोक्तो जगादेदं श्वेतद्वीप-
मनोहरः। तत्र दिव्यं हरेर्वेश्म सर्वगंधाधिवासितं। गंधर्वैरप्सरोभिश्च सततं गीतनर्तितं। नारदाद्यैर्मुनिगणैः सतत-
पर्युपासितं। गरुत्मता वाध्युषितं पन्नगेंद्रनिषेवितं। इत्यादि बहुशस्तेन श्रुत्वा वर्णितमंगना। वैदीः प्रमोदयामास

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दृष्ट्वा सेनया। त्रितो मुनिर्महातेजा तस्याः पूजाविधिं परं। कथयिष्यति संहृष्टः स ते शारणमस्तु भो। स तच्छ्रुत्वा देवदत्तस्त्रितं शरण
मेयिवान्। ततः प्राह महातेजा देवदत्तेन तोषितः। हंत ते कथयिष्यामि तुलस्या १

तु॰सी॰ १८ कदाचित्स्नातुमना मिति। स ताभिः स्नातुं तत्र केशाकृष्टा गृहाद्दिशः। अवमानेन मतिमानती वसमतथता। वक्रेवमतिम
न्यर्थमनस्वी मनसा पुनः। श्वेतद्वीपमितो दृष्ट्वा भोक्ष्यं नान्यथेति ह। स संकल्प्य ततः कृत्वा महेंद्रमगमद्गिरिं। सज्जाम
दृश्यमासीनं ददर्श तपसो निधिं। नमश्चक्रे महाविष्णोस्ततो रोमहा नमः। श्वेतद्वीपमयं सम्यक् ज्ञास्यते भगवन्निमांत
तः प्रणम्य समुनिं हृष्टः स्वागमनं प्रति। यथातथं समाचख्यौ श्वेतद्वीपार्थमुद्यमं। स ज्ञात्वा दिव्यमेज्ञातः श्वेतद्वीपामनोह
रः प्रयाहि वदरीं भद्र मुनयस्तत्र संहताः। श्वेतद्वीपप्रयातारस्ते ते वक्ष्यंति संशयं। श्रुत्वेवं देवदत्तो ख्यातां गामवदरीं वे
ने। ददर्श तत्र संसिद्धान्मुनीन्विज्ञानदर्शिनः। अभिवाद्य ततस्तांस्तु स यथार्थं व्यजिज्ञपत्। ते तमूचुर्महात्मानो न शक्यः
खलु भो त्वया। जीवता नेन देहेन पातुं देवस्य तद्गृहं। किंतु देव्याः प्रसादेन तुलस्याश्च नमुत्तमं। आराधय महादेवीं
मेनतुष्येन्महेश्वरी। वैष्णवो भव भक्तश्च तुलस्यां वैष्णवश्च वा। जपयेवं महामंत्रं तुलस्याः प्रीतिवर्द्धनं॥ ॥ तुलसि
श्रीसखि शुभे पापहारिणि पुण्यदे। नमस्ते नारदनुते नारायणमनःप्रिये। सप्तकोटि जपं कृत्वा मंत्रस्यास्य म राम
हामते। पूजयस्व महादेवीं देवदेवनमस्कृतां। धिष्ण्ये तुलसीं देवीं प्रतिष्ठाप्य यथाविधि। त्वीरभिषेकैः संवर्ध्यं १८

तु१

घृपुष्पैः समर्चय। ततोऽनेन शरीरेण श्वेतद्वीपं गमिष्यसि। ततस्त्रितं प्रणम्यासौ देवीमाराधयन्मुदा। ततो द्वादशव
र्षांते स्वप्ने देवीं ददर्श ह। सा प्रसादेन महता श्यामा कुंचितमूर्द्धजा। बालदूर्वादलश्यामा पूर्णचंद्रनिभानना। सुदं
ती चारुबिंबोष्ठी नीलांबुरुहलोचना। वरदाभयहस्ता सा पद्महस्ता शुभस्तनी। सर्वाभरणसंपन्ना सर्वशुद्धा सुमध्य
मा। देवदत्तमुवाचेदं श्वेतद्वीपं गमिष्यसि। ततः प्रभाते संतुष्टः पूजयामास तां द्विजः। ततो भवन्महानागो नरनारा
यणाश्रमे। तद्भीत्या मुनयः सर्वे स्वस्ववेश्मान्य विलिल्यिरे। द्विजस्तत्रासितस्तेन विवेश द्रुमकोटरं। सकोटरे तरे द
ष्टिप्रेरयन्स ददर्श ह। कुंदेंदुश्वेतवदनं नसद्वागविभूषितं। कच्छदं ष्टुं महासत्वं स्वर्णशैलनिभाकृतिं। कपाटव
ह्नि३ लसंदीप्तेनेत्र सोऽसूर्यसप्रभं। पक्षवेगेन महता पातयं तं धराधरान्। तं कपामास मनसा गरुत्मानिति तं द्विजः। ग
रुत्मान्कोटरं तरो रभ्याशे समुपाविशत्। सुविदार्यस्वचंच्वा ग्रेसादेदुष्टपन्नगं। पन्नगः सोपितुंडेन
भोगे दष्टो गरुत्मता। फणाद्विस्ताक्षेनेत्राभ्यामपश्यद्द्विनतासुतं। स तमादायपते जस्वी गरुत्मान्पन्नगोत्तमं। खंडीप

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मु-सी त्वा तदा शीघ्रं भक्त्या मासवेगतः। ततस्ते निर्भयाः सर्वे त्रिता धामुनिसत्तमाः। सुपर्णो मूर्च्छितो यत्र बद्धोऽभवास्तिन गत्वाऽनेन
१८ आश्वासिता देवादुष्टसर्पाणां पसाः। तव प्रसादाद्घोरास्ते निर्भयाः पक्षिगोश्वर॥ ॥गरुड उवाच॥ ॥मुक्ताभिः प्रार्थ्यमाने
न मया कार्यं कृतं हि वः। वंतुता पक्षानिस्व काननेषु फलाशनाः। स्वस्ति वोस्तु गमिष्यामि श्वेतद्वीपमितः क्षणात्। इत्येव
मुक्तवतस्तस्य कोटरानां स्पिपक्षतिं प्रविवेशाद्विजस्तस्माद्धि शालरूविरांतरा। उत्पपात ततो वेगाद्गरुडो वेगितो गतो। लवणोद
मतिक्रम्य इक्षुरसमतीत्य च। सुरार्णसागरो वैव दधिसागरमेव वा। क्षीराब्धिमगमद्दिव्यं क्षीरोदमिव निर्मलं। गत्वा पुर
णिराशा॥ समतिक्रम्य सर्वतः स्वर्णप्राकारसंवीतां पुरीममृतसंवृतां। सर्वश्वेतैर्नरैर्जुष्टां ददर्श हरिवल्लभां। तन्मध्ये सु
हृद्धाम शतयोजनमुच्छ्रितं। दिव्यरत्नमयं श्वेतं वीथीमालापरिष्कृतं। तन्मध्ये सुमहद्दिव्यं क्षीरोदमिव निर्मलं। भवनं रत्न
वितं ददर्श श्रीसरस्वतः। द्विजो नेत्रे परं तत्र व्याकुलीकृतेभ्रशं। ततः प्रकंपितः सोथ पपात भुवि मूढधीः। गरुत्मांस्तुलसी राम १८
८।२ श्रीत्ये द्विजमूढो द्विजप्रियः। ज्ञानन्नगाधया ज्ञानात्सुप्रीतो हरिमंदिरं। पतमानो द्विजः सोथ हृष्यकुसिंश्चिदुज्ज्वलो विभ्र
त्रवेदूर्ममेय पपात तुलसीप्रियः। स तत्र दिव्यास्सरसो दृष्ट्वा विस्मयमागतः। ताभिः दृष्टो यथाहृतं देवदत्तं उवाच ह। तासु

सोथं तुलस्यास्समवधी द्विजसूनवे। आत्मनश्चैव तद्वेटी श्रुत्वा सत्तत्क्षणं। तास्तु देवीं तदा वव्रुर्द्विजागमनकारणं। सा
तमानीय प्रामासत्तं गत्वा गतोवदत्। यथारूपं तु तोषस्य भक्तः श्रीदेवीनु तेन वै। तथारूपा तदा दृष्टा पर्यंके परमार्चिता। विस्मि
तः स द्विजो भक्त्या देवी सा माभिरक्षवत्। तापर्क्षोयथाहृतं देवी विशेष्य जिह्नपत्। सा तच्छ्रुत्वैव तुलसी विरीरिदमभाषत। श्र साव
स्या नृपानंदानत्वं वकृद्धियोपसेवनं। देवसेना श्रया नाव दर्शनीयातथेतितां। श्रुत्वा तथा यथोक्तं तद् द्विजो विस्मितमानसः। दे
वसे नातथारूपां मंतां खद्रु मलेश्रुभे। विजाश्रुकपरीरिति सादृक्षानो किं विद्युक्तवान्। ततो देवी मते नैव तस्यास्तिपि दधुः प्रियः
। स तिमील्य तदा वक्त्रः पुनरेवोदमीलयत्। आदावेव पुनस्तत्र गरुडस्तं पुरं ह्यगात्। स विस्मितः समागम्य राज्ञा पाद्येन वै
द्विजः आववस्सेयथावृत्तं देवसेना मवेदत। सा देवदत्तं पप्रच्छ श्वेतद्वीपं कथं नु भो। सोवदत् श्वेतद्वीपः किमत्रेता तत्र दृष्टा
नु तुलसीमंदपे भवतीम्यता। श्रुत्वा तदेव सातत्र जहुः प्राणान् सुमध्यमा। सुषेणोऽवसुसेनावत तातो निम्नतदुःखितो। देवद
त्तो ग्रामापांतु तस्या निर्विण्णमानसः। जामदग्निं मुनिं प्राप्य पप्रच्छ मुनिसत्तमं। सयोगदृष्ट्या ज्ञात्वैतद्देवदत्तमुवाच ह। त्रिना
नामर्षिर्भवेत्रस्य शिष्यः पुरा भवान्। सोभवत्तुलसीभक्तस्त्वर्मास्मन् भक्तिमानतः। श्वेतद्वीपं स तुलसीसेवायै प्रययौ किल।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रीत्स हे२

तु.सी. १५ तत्समीपे वामरम्ये देवसेनाभवन्नदा। तां त्वं कामदृशा पश्यः सा त्वां कामदर्शेत्तत। तयोस्त कामदृष्टे जातं तुलसी समुद्देत्ततः। मह
र्षिः शिष्यम शपद्भस्मीभूतमवेतस। शशाप तुलसी चैरी व्यसुभूता मनिंदिता। ततः प्रसादमामास तुलसी मुनिसत्तमः। तस्याः
शापविमोक्षार्थं सा तस्यां प्रीतिमावहन्। देहांतरगता देवसेना तावद्भविष्यति। यावदेनां शरीभूता मत्र स्थानवशिष्यकः। दे
हांतरगतो ब्रूयाल्लोके मानुषसंज्ञिते। तावदस्याः शरीरं वत तथाभूतं भविष्यति। जातिस्मरा वसा तत्र भविष्यति शुभध्यमा। सा
पतेनैव रूपेण ममवेटी भविष्यति। सोप्यनंदन्मुनिर्देवी आतन। प्रीष्य कृपावती। सवदयाश्रमतीव्रंतयस्तपति ब्राह्मणाः। आ
ख्याता वदरी पूर्वमपातवमहामते। संसिद्धश्वासितत्त्वं पूर्वजन्मगुणेर्दशा। तुलसिश्री सखि विष्णुभे पापहारिणि पुण्यदे। न
मस्ते नारदनुते नारायणमनःप्रिये। इमं मंत्रं तपन्त्रा श्रुत्वम त्रैव महामते। अत्रैव तत्र संसिद्धिर्भविष्यति तेन संशयः
सनुतत्र निराहारो ह्यादशी वावसन्समाः। ततः समागतत्र नारदो भगवन्नरः। देवदत्तेति वामंत्र्य तमुवाच मनोहरं। श्वेतद्वी
पद्धतावासी नारदोस्मि महामते। त्वामानेतुमहं देव्या तुलस्याः प्रेरितो भवं। तुलसिश्री सखि शुभे पापहारिणि पुण्यदे न राम
मस्ते नारदनुते नारायणमनःप्रिये। इमं मंत्रं गृहाण त्वं येन यानमवाप्स्यसि। तथेति स नमस्कृत्य जग्राह नु पमं मनुं। अ १५

स्त३ स्पहृ२

काशागमने सिद्धिमाप्तवानेव तगच्छतात्। श्वेतद्वीपं ततो गत्वा तुलस्या भवनं शुभं। वंदित्वा तुलसीं तत्र देवसेना सुदे
ज्ञता। तथाभूतामनिंद्यांगी कामिनी भर्तृकांक्षिणी। तुलस्यनुज्ञामादाय नारदस्तावयोजयत्। सुमंत्रविधिना तत्र प्रज्व
ल्यनुकूलाशनं। अनुज्ञाप्य ततो देवी गतो दिव्यं हरेर्गृहं। देवदत्तस्ततो लब्धा देवसेनामनिंदितां। अत्र तेनैव रूपेण
तुलसीसेवने रतः। तुलसीसेवनाद्देव हरेर्दर्शनमासवान्॥ ॥प्रह्लाद उवाच॥ ॥इत्येवं तुलसीभक्त्या प्राप्तः सोनु
त्तमां गतिं। धर्मार्थकाममोक्षांश्च प्राप्नोति तुलसीपरः॥ ॥सूत उवाच॥ ॥पठेद्य इदमाख्यानं लिखित्वा यः शृणोति
ता। तस्याश्च यो भवेत्कामः संसिद्धिरिह जन्मनि॥ ॥इतिश्रीपद्मपुराणे तुलसीमाहात्म्ये देवदत्तोपाख्यानं त्रयस्त्रिं
शत्तमोध्यायः॥ ॥प्रह्लाद उवाच॥ ॥आसीदुदयनो नाम राजा राजीवलोचनः। उज्जयिन्यां पुरा श्रीदो
शांतो मुहुर्मुहुः। स कदाचित्समृद्ध्यर्थी हृष्टो मंत्रिभिरावृतः। तीर्थयात्राकृतमतिर्गाम यमुनानदीं। तस्य भार्या
महाभागा सुशीला नाम नामतः। तमन्वगात्समृद्ध्यर्थी तीर्थयात्राकृतत्वरा। तौ दंपती तदा हृष्टौ रथेन रुचिराश्व
यो। तममुं मुनिभिर्दृष्ट्वा रनपत्यौ मनस्विनौ। मार्गे महर्षिणां श्रे तपंतं परमं तपः। वसिष्ठं विदुषां मध्ये दीप्यमानं

छं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तु.मा. २०

ददर्शातुः। अवतीर्य रथात्तूर्णं नमस्कृत्य महौजसं। अन्वासामास सुदृद्धो दंपती पादकार्चिषं। स तु पप्रच्छ राजानं
किमर्थं पतितो धर्मः। राजा प्रवीन्महाभाग नमे पुत्रः प्रजातवान्। न वास्ति विषये छाभेतथा स्याऽत्र पि सुव्रत। ततः
प्रव्रज्य नगरात्तीर्थयात्रागतो स्म्यहं। तच्छ्रुत्वाह वसिष्ठो पि मेव मस्त महीपते। पुनस्ते यौवनं भाविस्तामवं शोऽदृशा
पहि॥ ॥राजोवाच॥ ॥केनोपायेन भगवन्वृद्धो हं भविता युवा सुशीलायाः कथं नाम यौवनं भाविनद्दद॥ ॥वसि
ष्ठउवाच॥ ॥शृणु राजपते चित्रं पुनर्यौवनकारणं। पीयूषजा हि तुलसी देवी देवनमस्कृता। तस्याः प्रसादेन
युवा पुत्रवानाव भविष्यतां। पुत्रश्च युवयोरेव भविता ॥ रतारव्यया। ततो हि भारतं वर्ष भविष्यति सुशासितं। ततस्तं शृ
णु राजेंद्र कारणं कुलवर्द्धनं। तुलसी श्रीसखि शुभे पापहारिणि पुण्यदे। नमस्ते नारदनुते नारायणमनः प्रिये
इमं मंत्रं समुच्चार्य नमस्कृत्वा श्रियः सखीं। अर्चयस्व महीभाग षोडशोरुपचारकैः। तस्याः पत्रैर्हरिं देवमर्च्यता मान राम
मिश्चितं। अर्चयस्व महाभाग श्रीसखं भक्तवत्सलं। ततः शुभेन तोयेन हरेः कुर्वीभिषेचनं। तुलसी मिश्रितं तीर्थ पिव सिंचस्व २०
कांतनुं। अस्याश्च तव भार्यायाः सिंचती यनकापकं। वनं सुरूविरं देव्याः कारयस्व महीपते। तत्रे देवं हरिं संप्रकृप्रतिष्ठाप्य

महौजसां तत्रैव सह दारेस्त्वमास्व नित्यं तु नश्युरः। एवं संवत्सरस्यांते पुत्रत्वं पुवयोर्दृढं। इति तस्य वचः श्रुत्वा राजा नि
वृत्ते पुरी। तत्रारामं प समाछि घसमाभ्रमिं वकार ह। खनित्रैर्वापयामास स तुलसी बीजमुत्तवान्। कर्पूररालवालं तु गो
त्री रैरभिषेवनं कुसुमैरर्वयेन्नित्यं कन्हारैः पंकजैरपि। सह स्त्रं तुलसीवृक्षास्थापयामास भूमिपः। शालग्राम सहस्रा
णि नित्यमेवार्वयत्प्रभुः। शंखवतीर्थ ततो राजा शिरसा धारयत्तदा। सह स्त्रनामभिर्नित्यमर्चयामास भक्तिमान्। प्रसादं तु
लसी पत्रं भक्षणं कृतवान्सदा। नित्योपवासी राजेंद्रः सदारस्तुलसीवने। आसामास महातेजाः संवत्सरमनन्यधीः। ततः सं
वत्सरस्यांते सभार्यस्तीर्थसत्तम। निमज्योन्मज्य सुमुखः सभार्यो यौवनं गतः। तं दृष्ट्वा मंत्रिणस्तस्य दृष्ट्वा विस्मितमानसाः -
वत्सरस्यांते सभार्यस्तीर्थ सत्तम। निमज्योन्मज्य सुमुखः सभार्यो यौवनं गतः। ततः सुशीला सुमुखी भरतं सुषुवे सुतं। यस्य
। स राजा तुलसीदेवीमेवमाराध्य यौवनं। प्राप्तवान्वत्सरस्यांते ततो राजा गृहं गतः। ततः सुशीला सुमुखी भरतं सुषुवे सुतं। यस्य
नाम्ना सुरुचिरं भारतं वर्षमुच्यते। अवाप्य भोगान्विपुलान्पुत्रे वावाप्य भूमिपः। तुलस्यास्तु प्रसादेन कृत्वा राज्यमकंटकं। वै
कुंठलोकं विमलमाप्तवान्सह भार्यया॥ ॥इति श्रीपद्मपुराणे तुलसीमाहात्म्ये पंचाशीतितमोऽष्टमोध्यायः॥ ॥ऋष
यऊचुः॥ ॥अतःपरं सूत सकलं संस्तवं मंगलात्मकं। तुलस्याः कववं दिव्यं वक्तुमर्हस्यशेषतः॥ ॥सूत उवाच॥ ॥पुरा कृत

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तु॰ क॰ युगे विप्रा कैलासशिखरे शुभे। तारकस्य वधार्थाय कृतोद्योगस्य शक्तिभृत्। तमभ्यागतमुमानाथं पप्रच्छ प्रणतः सुविप्र॥
२१ गं॰ स्कंद उवाच॥ ॥देवदेव जगन्नाथ सर्वज्ञ करुणाकर। श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन येन श्रेयो हमाप्नुयां। सेनापत्ये नियुक्तोस्मि देवै
रिंद्रमुखैरिह। तारकस्य वधार्थाय चंडवीर्यस्य शंकर। न लभे निश्चयं हं निद्रां कथं हन्यां महेश्वर। तारकः खलु दुष्टात्मा मायावा
वी बहुवीर्यवान्। अनिशं बाधते देवान्सेंद्रान्मामपि बाधते। स्वयं तु ते समया नित्यसंग्रामे चंडविक्रमः। सर्वेदास्त्राणि दिव्या
नि शीघ्रं प्रत्यर्पयति वा। बलेन येन शौर्येण तान्न हि पश्यामि तत्समं। कथं हन्यां महेश भो तपसा विक्रमेण वा। एष वै यास्तदेवे
शवापवर्षास्त्वनेकशः। मल्लयुद्धेष्वपि तथा अस्त्रवर्षेषु कोविदः। नानाविधनयान्देवे जिद्दिव्यास्त्रसंभवान्। येन हन्या
…तोगतः। देवकार्यरतश्चैव तस्मान्मयि कृपां कुरु। केना
महं शंभो प्रसादं मे तथा कुरु। पुत्रस्तवास्मि शिष्योस्मि त्वामेव शरणागतः। देवकार्यरतं ज्ञात्वा दुष्टं दितेः सुतं॥ ॥शिव उवाच॥ ॥साधु पृष्टोस्मि भो पु
त्रेतायथा क्रेतायामायया तपसाथवा। बलेन नीतिमार्गेण ताहन्यां दुष्टं दितेः सुतं॥ न कर्मणा न शास्त्रेवी
त्रस्मारितोस्मि त्वया खलु। न मायया न शौर्येण तपसा वा न येन वा। नकर्मणा न शस्त्रैर्वा ते निसमुपायं वे प्रीत हृद्धोत वा पितुस्त्वं वक्त्वान रामनाम २९
तारकादधिको भुवि। तथापि तारकं हंता येन त्वं पुत्र सद्गुणः। पुत्रो हं त्वां द्रु

१ वक्त्वं तथापरो तुलस्याः कवचं दिव्यं त्रिगुणान्रूप पुत्रक। उदितं भगवत्पर्के ततः शत्रून्वधिष्यसि। सर्ववेदेषु तीर्थेषु देवेषु विविधे
षु च। यत्पुण्यं तदवाप्नोति श्रुत्वा कवचमुत्तमं। शत्रुतर्पणसुहृल्लाभं पुत्रलाभं प्रियं परं। राज्यसंपदमाप्नोति तुलसीसंस्तवा
त्ररः। आयुरारोग्यमैश्वर्यं पुत्रदेत्रादिकं यशः। विद्यां विनयसंपत्तिं शांतिं भक्तिं जनार्दने। कवचं तद्ध्रहि लेवलमते पुरुषच्छिदो
ज्वरापस्मारकुष्ठादिमूत्रकृच्छ्रकफानि लानू। भूतप्रेतपिशाचांश्च ससधो विजयते नरः। दुर्भिक्षे राष्ट्रसंग्रामे नदीनावपारे लवे। सं
त्रकोपेव संप्राप्ते तपनं तेमम वाप्नुयात्। पतिवश्यकरं स्त्रीणां नारीवश्यकरं नृणां। प्रजावश्यकरं राज्ञां हितानां सर्ववश्यकृतानु
लसीकवचं तस्यात्म्र हमेवरूषिः स्मृतः। अनुष्टुप्छंदइत्युक्तस्तुलसी देवता स्वयं। योपल्का मपते मन्त्रः सतत्र विजयाभवेत्। तुल
सीश्रीमहादेविनमः पंकजधारिणी। दृशौ मे पद्मनयना श्रीसखी श्रवणे मम। घ्राणं सुगंधा मे पातु मुखं च सुमुखी मम। जिह्वा
मे पातु शुभदा कंठं विद्यामयी मम। स्कंधौ कल्हारिणी पातु भुजौ मे पापहारिणी। करौ पद्मकरा पातु हृदयं विष्णुवल्लभा। उदर
दाम ध्यमं पातु नाभिं सौभाग्यदायिनी। कटिं कुंडलिनी पातु ऊरू नारदवंदिता। जननी जानुनी पातु जंघे सकलवंदिता। नारायणी
प्रिया पादौ सर्वांगं सर्वरक्षका। संकटे विषमे दुर्गे भये वादे महाहवे। नित्यं हि संध्ययोः पातु तुलसी सर्वतः सदा। इतीदं परमं गुह्यं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तु॰सी॰ तुलस्याः कवचाम्हतां म्हतानाममम्हतत्वाय भीतानामभयाय च मोक्षाय च मुमुक्षूणां श्रीकामानां श्रिये तथा विजयाय युयुत्सू
२२ नार नां व्याधितानामरोगकृत् । वध्यपापवश्यकामानां विद्यायै वेदवादिनां । द्रविणाय दरिद्राणां पापिनां पापशांतये । अन्नाय क्षुधि
तानां च स्वर्गाय स्वर्गाभिकांक्षतां । पशव्यः पशुकामानां पुत्रेभ्यः पुत्रकांक्षिणां । राज्याय भ्रष्टराज्यानां अशांतानां च शांतये । भक्त्य
र्थं विष्णुभक्तानां विष्णौ सर्वांतरात्मनि । तथ्यं त्रिवर्गसिध्यर्थं गृहस्थेन विशेषतः । पुष्यं तं वंदकिरणं कृपच्छाय कृतांजलिः । तुल
सीकानने तिष्ठन्नासीनो वा जपेदिदं । सर्वान्कामानवाप्नोति तथैव मम सन्निधौ । मम प्रीतिकरं दिव्यं हरिभक्तिविवर्द्धनं ।
पास्यां मृतप्रजा नारी तस्या अंगं प्रमार्जयेत् । सा पुत्रं लभते दीर्घजीवनं चाप्यरोगिणं । वंध्याया मार्जयेदंगं कुशैर्मंत्रेण साधकः । रै६
सापि संवत्सरादर्वाक् गर्भं धत्ते मनोहरं । अश्वत्थे राजवश्यार्थी जपेदग्नेः सुरूपभाक् । पलाशमूले विद्यार्थी तेजस्व्यभिमुखो
रवेः । कन्यार्थी चंडिकागेहे शत्रुहत्यै गृहे मम । श्रीकामो विष्णुगेहे च उद्याने स्त्रीवशं भवेत् । किमत्र बहुनोक्तेन शृणु सेनेश तत्त्व
तः । यंयं काममभिध्यायेत्तंतमाप्नोत्यसंशयः । मम गेहगतस्त्वं तु तारकस्य वधेच्छया । जपस्तोत्रं च कवचं तुलसीगतमानसः । मंडला राम
न्नारकं हंता भवितासि न संशयः । कुमार शृणुवान्येन तुलसीसंहितापरां । तुलसि श्रीसखि शुभे पापहारिणि पुण्यदे नमस्तेना २२

स्वं नु तेनारायणो मनःप्रिये । इमं मंत्रं समुच्चार्य तारकं त्वं वधिष्यसि । नातःपरतरं किंचित् सिद्धो यः शस्यते । इहैव जन्मनि क्षिप्रं
सिद्धिं सिध्यत्ययं मनुः । इति गास्यतमं प्रोक्तं तव स्नेहेन पुत्रक । नात्र कार्या व्यभक्ताय नाश्रद्धाय महामते । न शठाय कृतघ्नाय नवा
शुश्रूषवे सुत । न वैवाशिवभक्ताय न विष्णुद्वेषबुद्धये । पठितं मन्यमानाय नेदं वाच्यं कथंचन । वश्याकर्षणविद्वेषसंहारोच्चा
टनेन तथा । नातःपरतरं किंचित् विद्यते प्रत्ययकारणं । संहारे पन्नि पुत्रोऽस्मि जगतां पुत्र दैवतैः । अनेन मंत्रराजेन संहराम्यखिला
प्रजाः । पद्मोद्भवमनेशत्रुत्कल्पं वादेत तथा जपं । अनेन मंत्रराजेन शीघ्रं मर्त्याभिषेचतो । विष्णुभक्तस्तपोमर्त्यो जपन्मंत्रमनुत्तमं मामो
त्वविशेनासिद्धिस्तस्य हस्ततलेस्थिता । बहुनात्र किमुक्तेन सर्वसिद्धिर्भविष्यति । तारकस्य वधार्थाय तस्मात्वत्तु पुत्रक ॥ ॥सू
तउवाच ॥ ॥श्रुत्वैतद्वचनमनन्यमानसोय देवस्य त्रिपुरहरस्य भक्तिहेतिः । तज्ज्ञात्वाद्धाणमवधीद्वनारकाख्यशत्रुं सच्चिद
शपतिर्यथा दिवं प्रविष्टः ॥ ॥इति श्रीब्रह्मांडपुराणे तुलसीमाहात्म्ये नवमोध्यायः ॥ ॥सूतउवाच ॥ ॥अपतावपुराकृतं तुल
सीगौरवाश्रयं । सर्वपापक्षयकरं सर्वसंपत्प्रदायकं । कुलकोमूहिजः कश्चित् मूर्खो नाहतसत्क्रियः । सकदाचित्पलाशार्थी भु ला२
कपर्युषितामानः । प्रातर्गतोटवीं भूरिसंस्थितघत ।पासंवयं । अमन्त्रय सशाखाधीरद्दशी तुलसीवनं । पुराणं हरिन्मारोश्यामकोमलो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्पा॰ ध॰ छसर्प२

तु॰सी॰ सुमनोहरां सेवितपत्सस्त्रहे यद्यदि भक्त्या भवेदियं । वा भागवांतु तुलसी तर्हिधन्या हराम्यहं । अथाप्यत्यं गृहीत्वैनां दास्याम्य
२३ चैतदर्थिनो मत्याश्च छुन्दहस्या पकिमर्थवासहीछति । एतस्मिन्नंतरेतस्य देवान्नूर्णा पुष्कोतिकं । आगत्य सर्वेमित्र तु रह शपापम किं
करा: । दर्शनमाश्रु हूह्लाहेत्वद् ध्यापं द्विजाधम: । नस्पृशेत्तुलसीं यावद साध्यान:परं हिन: । इत्याश्रु वोदितं सर्पश्च आयातं सोविदन्न
पिजग्राह तुलसी पूर्वं श्रारादेववला द्विज: । तत: कुतश्चिदागम्य विक्षाभ्यक्षं सुदर्शनं । अदृष्टमवतत्यानं सर्वतोरक्षदचगात् । अथ
सर्प॰ ४ श्चभि: पुरागत्वात गणभारांतरे विश्रान् । हंतुं तं तुलसीत्यागे यान्याश्च आसमन्वयु: । द्विजो प्यज्ञात हुन्तीत: पलाजं सा हि मुहूहन्याग्रह
मागाद्वलच्चक्रभीनेर्द्दूराहतो भटै: । तं साश्चर्यमथाह स्वाग्रहद्वारे सदिव्यहकृ । हस्ता वेकोपृदर्षं सा तुलसीतेन संविता । कौतुका
त्स्वछेतत स्मेप्रणम्याहुर्यमानुगा: स्वांगतिं तस्य वक्रेणास्त्रतो चोचु: स्वकारणं । त्यक्त भारं ततो विप्रस्त्यज्ञं नं तुलसीमपि । सर्पदष्ट
म्रते पश्चान्नेया मायममंदिरं । ततोस्य दैपा विप्रारब्धापायप्रवितपत् । ततोज्ञानी च समुनि: प्रियामाहां तकानुगान् । अहो ब्रूता
स्य विप्रस्य सोपायं यमानुगा: । नस्यनं तुलसीत्यागेरक्षेच्चक्रं द्विजं ध्रुवं । उक्तं भवाङ्गिरक्ष्यदेर्मन्त्री मास्य त्वहे भयं । मद्यानिंतु तुलसी राम
रत्तैहैनं न तो स्मिव: । अथोचु: प्रेतराड्दूता: किंमस्म दृपयाविधो । त्वज्ञोखास्मयामोहिवमं कालस्य किंकरा: । इतो द्रुयामा मा स्त्रागस्य २३
ददप्र३ र्धतेन२

पूर्णामा पुमतिस्त्रहे ॥ हस्तस्यात्तुलसीसेनं सर्वतोरक्षति ध्रुवं ॥ निसं संनिहितो विष्णु: संस्पृष्टतुलसीवने अपि मेयज्ञमेकं वा ऋषिहन्यो
र्पयेइति मदिस्थितो येतत्रैव श्रीशाल्यं समर्पयेत् तर्हिचक्रे तदेवास्माभस्मीकुर्यान्न संशय: सुकृती दुष्कृती वापि तुलस्या यो वैपंडरि दहातेदि
वयाने नविष्णुभक्तैः स्सनीयते कस्माद्धिति न जानीम स्तुलस्या सुप्रियो हरि: गच्छंतं तुलसी हस्तं रक्षन्नेव गच्छति अधैषमेवथारस्य स्य या
तर्हि सकृत्कृती दीयतां तुलसीपूजा पूर्णा पुस्या दयं ध्रुवं इत्युक्ते यतथा कृत्वा सो रक्षं नं द्विजं मुदा याम्या रूता नंतोनगु स्वयमोस्त्सर्वेत्रप
श्यते: बोधयित्वा द्विजं रूरसद् तेनैव वैष्णवा: सगत्वा वैष्णवं सेत्रं तुलस्यैवार्चयद्धरिं अचिरात्तो परां सिद्धिमागतो तत्र वैष्णवो तुलसी
काननं यत्रगृहे तिष्ठति निसशः तद्गृहं तीर्थभूतं हि नोपाति ममकिंकरा: दर्शनं नर्मदायाश्च गंगास्नानं तथैव च तुलसीपत्रसंस्पर्श
त्रयमेतत्समं स्मृतम् रोपणात् पालनात्सेकाद्दर्शनात्स्पर्शनादपि तुलसी हरते पापं वाङ्मन:कायसंभवम् यत्सपुत्से च संभाप्ते
दृश्यां मुनिसत्तम ब्रह्मादयोपि कुर्वंति तुलसीपूजनं स्थितो मणिकांचनपुष्पाणि मुक्तावैदूर्यकाणि च तुलसीपत्रदानस्य क
लां नार्हंति षोडशीं यस्कलं चतद्देकेन तुलसीपत्रदानस्य कलां नार्हंति षोडशीं आत्रारोपसहस्राणि पिप्पलानां शतेन च
तुलसीविटपेन च विष्णुपूजनसंसक्तस्तुलसीं यस्तु रोपयेत् सरोपको विष्णुगृहे मोदते देववत्चिरम् तुलसीमंतरीभिर्य
कुर्याद्धरिहरार्चनं नत्सगतमवाप्नोति मुक्तिभागी न संशय: पुष्करादीनि तीर्थानि गंगाद्या सरितस्तथा वासुदेवादयो देवा वसंति तुलसी

तु॰सी॰ २४

दले आरोप्य तुलसीदेवीं संपूज्य तुलसीवनं वसंति मोदमानास्ते यत्र देवश्चतुर्भुजः एककालं द्विकालं वा त्रिकालं
वापि यो नरः संपूज्य तुलसीदेवीं कृतकृत्यो भविष्यति इति श्रीस्कंदपुराणे तुलसीमहात्म्ये दशमोध्यायः नारद उवाच
रोप्यते येन विधिना तुलसी पूज्यते सदा तन्माचक्ष्व महादेव मय्यनुग्रहकारणात् महादेव उवाच शुभे पक्षे शुभे वा
रे शुभर्क्षे शुभोदये केशवार्थं शुभांशे च रोपयेत् तुलसीं मुने गृहस्थो गणमध्ये वा गृहस्थो पवनेऽपि वा शुचौ देशे च तु
लसीं अर्चयेद् बुद्धिमान्नरः मूले च वेदिकां कुर्यादालवालसमन्वितां प्रातः संध्याविधिं कृत्वा स्नानपूर्वं दिने दिने गायत्र्या
ष्टशतं जप्त्वा तुलसीं पूजयेत्ततः प्राङ्मुखो दङ्मुखो वापि स्थित्वा प्रयतमानसः ध्यायेच्च तुलसीं देवीं श्यामां क
मललोचनां प्रसन्नां पद्मकह्लारवराभयचतुर्भुजां किरीटहारकेयूरकुंडलादिविभूषितां धवलां
शुकसंयुक्तां पद्मासननिषेदुषीं ध्यानं देवि त्रैलोक्यजननि सर्वलोकैकपावनि सर्वलोकैकसेवि सृ
ष्टिस्थितिप्रलयकारिणि आगच्छ भगवत्यत्र प्रसीद तुलसि प्रिये आवाहनं सर्वदेवमये देवि सर्वविष्णुवल्लभे देवि स्वर्ग

राम २४

मयं दिव्यं गृहाणासनमव्यये। आसनं। सर्वदेवमयाकारे सर्वदेवनमस्कृते। ददे पाद्यं गृहाणेदं तुलसि त्वं प्रसीद मे। पाद्यं।
सर्वतीर्थमयाकारे सर्वगा मुनिसेविते। इदमर्घ्यं गृहाण त्वं देवि दैत्यांतकप्रिये। अर्घ्यं। सर्वलोकस्य रक्षार्थं सदा संनिधिका
रिणि। गृहाण तुलसि प्रीत्या इदमाचमनीयकं। आचमनं। गंगादिभ्यो नदीभ्यश्च समानीतमिदं जलं। स्नानार्थं तुलसि स्व
ं प्रीत्या त्वं प्रतिगृह्यतां। स्नानं। क्षीरोदमथनोद्भूते देवि लक्ष्मीसहोदरे। गृह्यतां परिधानार्थं इदं सौमं वरं शुभे। वस्त्रं। श्री
गंधं कुंकुमं दिव्यं कर्पूरागुरुसंयुतं। कल्पितं ते महादेवि प्रीत्यर्थं प्रतिगृह्यतां। गंधं। नीलोत्पलसुकल्हारमालत्यादीनि
शोभने। पद्मादिगंधवंतीह पुष्पाणि प्रतिगृह्यतां। पुष्पं। धूपं गृहाण देवेशि मनोहारि सुगुग्गुलं। आज्यमिश्रं तु तुलसि
भक्ताभीष्टप्रदायिनि। धूपं। अज्ञानतिमिरध्वंसि ज्ञानदीपप्रदायिनि [illegible] तुलसि प्रीत्या दीपोयं प्रतिगृह्यतां। दीपं।
नमस्ते जगतां नाथे प्राणिनां प्रियदर्शिनि। यथाशक्तिमया दत्तं नैवेद्यं [illegible] भगवति श्रेष्ठनारायणि
जगन्मये। तुलसि त्वं रमा देवि पानीयं प्रतिगृह्यतां। पानीयं। [illegible] तुलस्यमृतरूपिणि। कर्पूरादिसमायु
क्तं तांबूलं प्रतिगृह्यतां। तांबूलं। दक्षिणा दक्षिणाकरे त्वं कामानां प्रियकारिणि। [illegible]मे सदा भक्त्या विष्णुकांते प्रदक्षिणा। प्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तु.सी. दक्षिणा। नमो नमो जगद्धात्र्यै जगदाधेय नमो नमः। नमो नमो जगद्धात्र्यै नमस्ते परमेश्वरि। नमस्कारः प्रसीद मम देवेशि रूपप
२५ परया सदा। अभीष्टफलसिध्यर्थं कुरु मे माधवप्रिये। प्रार्थिना। इत्येवमर्चयेन्नित्यं प्रातरेव शुचिर्नरः। मध्याह्ने वाथसा
याह्ने पूजयेत्प्रयतो नरः। सर्वदा पर्वारैरथवा वा तु मासि विशेषतः। पूजयेत्तुलसीं देवीं अपूपफलपायसैः। एकादशीय
दा स्वल्पान्वेषो प्यव्रती नरः। नद्यास्त्राव्ये देव कुर्वीत तुलसीपूजनं सदा। इदं तु तुलसीपूजामाहात्म्यं शृणुयान्नरः। सकृद्वा
पि पठेन्नित्यं स याति ब्रह्मणः पदं॥ ॥इति श्रीवामनपुराणे तुलसीमाहात्म्ये एकादशोध्यायः॥ ॥ऋषय ऊचुः॥ ॥शताने
द महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद। नामोच्चारे कृते यस्याः प्रीणात्यसुरदर्पहा। पापानि विलयं यान्ति पुण्यं भवति चाक्षयं। सा
कथं तुलसी लोके पूज्यते वंद्यते पि च। पद्मोत्पलादिजातीनामाधिक्यं केन हेतुना। सर्वं वद स्व भगवन्माहात्म्यं तुलसीभवं
॥ ॥शतानंद उवाच॥ ॥साधु पृष्टं महाभागास्तुलसीसंभवं फलं। दर्शनेनापि यस्याः स्यात्फलं कोटिगवाश्रितं। श्रूयतां
देवमाहात्म्यं आपुःश्रीवल्लवर्द्धनं। स्कंदमुद्दिश्य यत्प्रोक्तं ईश्वरेण महात्मना। पुरा नारायणो देवः क्षीरार्णवनिकेतनः। सी राम
रादिं कलशीकृत्य पयोब्धिं कृत्वा तु वासुकिं। मंथानं मंदरं कृत्वा ममंथ मधुसूदनः। क्षीरोदमथनोद्भूतं कल्पद्रुं सुरभिं तथा। २५

ऐरावतं च नागेंद्रं उच्चैःश्रवसमेव च। कौस्तुभं च महाभागां लक्ष्मीं सोमं तथामृतं। अमृतस्योद्भवं दृष्ट्वा कृपया मुदितो हरिः
हर्षानंदवाष्पं तु कलशोन्यपतत्तदा। तत्रास्य जाता तुलसी श्यामला हरिवल्लभा। पश्चात्तु पुंडरीकाक्षः सर्वेषां वदिवौ
कसां। क्षीरोदमथनोद्भूता कन्यादीन्व्यभजद्दिवौ। तुलसीं कौस्तुभं लक्ष्मीं स्वयमेव गृहीतवान्। श्रियं कौस्तुभरत्नं च हरिर्व
क्षसि संदधे। आपादमौलिपर्यंतं तुलसीमावहत्स्रजं॥ ॥हरिरुवाच॥ ॥दर्शनात्तव कल्याणि परं कौतूहलं हि मे। व
पत्रे ५ रं वृणीष्व भद्रं ते मनसि वर्त्तते॥ ॥तुलस्युवाच॥ ॥देवदेव जगन्नाथ सर्वदेव नमस्कृत। मयि यद्यस्ति देवेश प्रीतिर्भवितुं शा
श्वती। शृणु मे वचनं कांत प्रीतिश्चेच्छाश्वतीमयि। अतिपापप्रसक्तानामुपपातकिनामपि। अस्माद्धूपपादेव मुक्तिर्भवतु
शाश्वती। अंत्यकाले तु मत्पत्रं भक्ष्यपेद्यदि पापकृत्। तद्वसा पुत्पमापा तुल्यास्मत्प्रीतिवर्द्धये। शृणु त्वं देवदेवेश पुष्पं त्या वि ४
दारविंदके। मत्पत्रमिश्रितं पुष्पं यो ददाति दिने दिने। अपि प्रीयात तस्य देव मम पक्षपदमव्ययं। इत्युक्त्वा तुलसी देवी तुष्णीं तूष्णी
वम्रवह॥ ॥भगवानुवाच॥ ॥तथा भवतु कल्याणि प्रसादात्सर्वदेहिनां। दर्शनात्तव देवेशि मुक्तिर्मे न स्यद्दामपहं। कल्हारवा
थपंकजं वा मालती चंपकादिकं। कैरवं मल्लिका वा पद्मनपत्रोत्पलादिकं। त्वत्पत्रैरहितं पत्रपत्रं वा पुष्पमेव वा। सुवर्णेन कृतं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तु·सी· पुष्पं राजतं रत्ननिर्मितं। मौक्तिकं वापि पूजायां मम नार्हं भवेत्सदा। सर्वेषामेव पुष्पाणां पत्राणां त्वद्दलं वरा मम पूजायां महादेवि
श्रीकौस्तुभवद्दर्शनात्। शुष्कं पर्युषितं वापि शुद्धं त्वद्दलमर्चने। क्षीराब्धौ वैकुंठे हरिक्षेत्रे वने नैमिषे। विलसत्तुलसीमूले
२८ सदा सन्निहितोस्म्यहं। पतिव्रतानां वेदानां भक्तानां हृदयांबुजे। भानुमंडलमध्ये च तव मूले वसाम्यहं। देवो वा मानुषो वापि कि
न्नरो वापि सुंदरी। त्वयि भक्तिविहीनैस्तु शत्रुर्मम सर्वदा। इत्युक्त्वा पुंडरीकाक्षः सर्वेषाम ध्यवर्तिनी। तुलसी संपरिष्वज्य ते
वांतर्दधे हरिः। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तुलसीसेवया नरः। विमुक्तः सर्वपापेभ्यो विष्णुसायुज्यमाप्नुयात्॥ ॥इति श्रीपद्मपुराणे तु
लसीमाहात्म्ये पंचदश द्वादशोध्यायः॥ ॥सूत उवाच॥ ॥एवं तु रूपपः सर्वमाहात्म्यं तुलसीगतं। तस्याः कीर्तनमात्रेण तु
लसी माहात्म्य ... नो भवति केशवः। सिता वाप्यसिता वापि तुलसी विष्णुवल्लभा। ललाटे धारयेद्यो वै तुलसीमूलमृत्तिकां। दशाश्वमेधजं पुण्यं
संप्राप्नोति न संशयः। तुलसीमंत्रराणे नैव वांछापराणाताधिकं। तस्मात्कापविशुध्यर्थं भक्त्या येन तुलसी बुधाः। धन्यास्ते मानवा
५२ लोके येषां सैस्पते कलौ। शालग्रामशिलातीर्थं तुलसीदलमिश्रितं। तुलसीपत्रविविन्न्यंतिधन्यास्ते करपल्लवाः। केशवाराधने एम
धर्मिष्ठा ये यंति कलौ नराः। ते पुण्यदेहिनो लोके प्रयांत्यंते हरेः पदं। तुलसीवनसंपृक्त जलाभ्युविष्णुध्यपतिं। किं करिष्यति सं २८

क्रुद्धो यमोपि सहाकिं करैः। तुलसीदलेन देवेशं पूजयंतीह ये नराः। गंगास्नानफलं तेषां नित्यं भवति वास्तयं। मातृश्रुश्रूषणा
रताः॥ तुलसीसेवनपरास्ते यांति परमं पदं। दुर्लभा पतिशुश्रूषा दुर्लभं विष्णुपूजनं। दुर्लभा तुलसीसेवा दुर्लभा प्राप्तिनारदम॥
दुर्लभं रामनामैतं दुर्लभा सत्कथा रतिः। स्नाने दाने जपे होमे प्राशने केशवार्चने। तुलसी हरते पापं ध्यना संकीर्तितापि वा।
५४ तुलस्यमृतसंभूते सदा त्वं केशवप्रिया। हरेराधनार्थं त्वां लुनामि त्वां प्रसीद मे। मोक्षैकहेतो धरणि प्रशस्ते विष्णोः स
मस्तस्य गुरोः प्रियेते। आराधनार्थं सुदलं भवत्या लुनामि नित्यं तुलसि क्षमस्व। मंत्रेणानेन संगृह्य तुलसीदलमुत्तमं वा
सुदेवं सुसंपूज्य लभते वैष्णवं पदं। प्रभावं तव देवेशि गायत्री सुरसत्तमाः। मुनयः सिद्धगंधर्वाः पाताले पन्नगेश्वराः। न गंभ
भावं जानंति देवाः पद्मा विकाद्भते गुणानां परिमाणं तु कल्पकोटिशतैरपि। न शक्यते परिज्ञातुं देवेशि हरिवल्लभे। त्वदंगसंभ
वैः पत्रैः पूजयामि यथा हरिं। तथा कुरुष्वा विघ्नेन ततो यास्यपरां गतिं। रोपिता गोमतीतीरे स्वयं कृष्णेन पालिता। जगद्धिताय तु
लसी गोपीनां रतिहेतवे। वृंदावने चरमता रोपिता विष्णुना स्वयं। गोकुलस्य विवृद्ध्यर्थं कंसस्य निधनाय वा। वसिष्ठवचनात्पू
र्वं रामणासिरयूतटे। राक्षसानां वधार्थाय रोपिता त्वं हरिप्रिये। प्रपारोवसन्नानितमप्रापणोमाधवस्य व। पालिता त्वं श्रियादे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ना

तु॰सी॰ २९ प्यागंगा तुलसमीपतः। सर्वाभिर्देवपत्नीभिः। किंनरीभिश्च नंदने। स्वर्गेपि मंगलार्थाय रोपिता त्वं हरिप्रिये। धर्मारण्ये गयायां तु रोपिता पितृभिः स्वयं। रोपिता राम देवेन लक्ष्मणेन च सेविता। सीतया पालिता भक्त्या देविल्वं दंडकानने। त्रैलोक्यपावनी गंगा यथा शास्त्रेषु गीयते। तथैव तुलसी देवी गीयते सचराचरे। ऋष्यमूके निवसता कपिराजेन सेविता। तुलसी वालिनाशाय तारकासंगहेतवे। प्रणम्य तुलसीं देवीं मुक्तस्तु यः सरितां पतिं। कृतकार्यः प्रहृष्टः सन् हनुमान् पुनरागतः। तुलसीकाननं दृष्ट्वा विमुक्तो याति पातकैः। सर्वथा मुनिशार्दूल ब्रह्महा स निगद्यते। तुलसीपत्रसंमिश्रं पत्तोयं स्नात्वा सार्वहे
ना। सगंगास्नानजं पुण्यं शत धेनुफलं लभेत्। तुलसीग्रहणं शस्तं विप्रार्चने हतवे। आसुरी पानि मा प्रो... द्वादश्यां
द्रोणं तु। उत्तमं स्याद्दिनं पुष्पं मध्यमं त्वनुमोदिते। अधमं तु कृपः क्रीतं पारक्यं त्वधमाधमं। देवालये निपुत्रं तु हं तिपुण्यं
पुराकृतं। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन देवेशं घ्राणानिवर्जयेत्। हस्तानीतं परानीतं स्वयं पतितमेव वा। देवाराम्माद्भवं पुष्पं गृहे देवा
यनाहरेत्। तुलसीकानने यस्तु श्राद्धं वकुरुते नरः। गयाश्राद्धं कृतं तेन विष्णुना भाषितं पुरा। यस्यापंयोवने वाल्ये कौमारे वा राम २९
द्धके कृतं। तत्सर्वं विलयं याति तुलसीदलपूजनात्। प्रीतिमायाति देवेशस्तुष्टा लक्ष्मीः प्रयच्छति। कुरुते शत्रुनाशं च सुखं च

विधा प्रयच्छति। तुलसीस्तवसंतुष्टस्त्वेतमोक्षं प्रयच्छति। शुष्कं पर्युषितं वापि काष्ठं वा तुलसीदलं। अर्चनेवासुदेवस्य पुण्य
दं भवति सर्वदा। तुलसीग्रहणं कृत्वा पत्रपत्रं व्रजंति हि। तत्रतत्र हरिर्याति गौर्यथा सुतवत्सला। पापानि रविसूनुरूपस्थितानि
नानिव्रजलघ्रमात पितृवाजवध्यादिकानि नश्यंति। तानि तुलसीवनरोपणेन गोकोटिदानसदृशं फलमाप्नुवंति। एकं
द्वौ रसभाम खे संग्रामे शत्रुपीडने। तुलसीस्मरणं कृत्वा सर्वत्र विजयी भवेत्। विष्णुगात्रेण संस्पृष्टा अहोरात्रोषिता
शुभा। तुलसीविद्धता येन तस्य पुण्यमनंतकं। तुलसीकाननं यत्र फुल्लपद्मवनानि च। वसंति वैष्णवा यत्र तत्र संनिहि
तो हरिः। एतत्सर्वं मयाख्यातं श्रोतॄणां पुण्यवर्द्धनं। यः पठेत्छ्रावयेद्वापि स गच्छेद्वैष्णवं पदं। यादृष्टा निखिलाघसंघ
शमनी स्पृष्टा वपुःपावनी रोगाणामभिवंदिता निरसिनी सिक्तांतकत्रासिनी। प्रत्यासत्तिविधायिनी भगवतः कृष्ण
स्य संरोपिता न्यस्ता तच्चरणे विमुक्तिफलदा तस्यै तुलस्यै नमः॥ ॥इतिश्री पद्मपुराणे तुलसीमाहात्म्ये षट्त्रिं
शत्सप्तदशोध्यायः॥ ॥मरीचिरुवाच॥ ॥तुलसीपत्रमाहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि तत्वतः। कथं त्रिलोकनाथस्य सद्यः
प्रीतिकरं भवेत्॥ ॥नारदउवाच॥ ॥श्रूयतां मुनिशार्दूल भाषितं हरिणा पुरा। तुलसीपुण्यकथनं नारदाय महात्म

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पत्रं धारयन्नतिमान्नरः। स तु व्रजेत्परं प्राप्य मोदते व्रजलवञ्चिरं। जन्मत्रयार्जितं पापं हित्वा स्वर्गे महीपते। दद्यात्तु तुलसी ६

तु॰सी॰ नाममापि हरिणाप्युक्तं पश्चाद्देवर्षिणोदितं तथा परमं महिमानं तं तैः कथितं विप्रसत्तम। तुलसीदलमाहात्म्यं शृणु यादृशः स
२८ माहितः। तेनाधीतं श्रुतं तेन तेन सर्वमनुष्ठितं। वृंदावनं यः कुरुते तुलस्या भक्तिसंयुतः। अथ वा कारयेदन्यैस्तस्मै निग
दतः शृणु। तुलसीस्थानसंकल्पमात्राद्दह्यत्तु मानवः। जन्मत्रयार्जितैः पापैः स्मरणादेव मुच्यते। यो नरस्तुलसीसस्यस
स्यापाल्यादिवर्द्धितः सप्त कुलसंयुक्तो विष्णुसायुज्यमाप्नुयात्। तुलसीपत्रसंयुक्तं धृपितमस्तके जलं। तस्य स्या उ४
त्फलं जन्मतन्मे निगदतः शृणु। गंगादि सर्वतीर्थेषु स्नात्वा यत्फलमश्नुते। तत्फलं समवाप्नोति मधुशासन शास
नात्। केशवे यस्तु तुलसीपत्रं भक्त्यापि सोः समाहितः। नरः सायुज्यमाप्नोति तस्यैव जगतीपतेः। हेमपुष्पसहस्रेण या
मे॰ र्चितं हरिं हरिं। तुलसीपत्रमात्रस्य कलां नार्हति षोडशीं। तुलसीमालया विष्णुमर्चयेद्यस्तु पर्वसु। तस्य पुण्यफ
लं वक्तुं कः शक्तो दिवि वा भुवि। तुलसीकाननं यस्तु करोति द्विजसत्तम। द्वादशादित्यसंकाशे विमाने दिवि मोदते।
द्वादश्यां तुलसीपत्रैर्यः पूजां कुरुते हरेः। अलंकृतं तु सौवर्णं विमानमधिरोहति। ललाटे धारयेद्यस्तु तुलसीमूलमृ राम
त्तिकां। तत्रैव नेत्रे शिरसि कंठे वा यस्तु धारयेत् नान्तिके मृत्युः। द्वादश्यां यः प्रत्यय मधुसूदनं। ततो नु कुरुते पूजां तुल २८

स्यात् शृणु भूपे अतीतजन्मसाहस्रैः पापसंचयं मत्सर्वं सत्तमादाधा परं सायुज्यमाप्नुयात् परेणालंकृतं पुराणं तुलसी
काननं नरः दृष्ट्वानुमोदते विष्णोः सारूप्यं प्राप्नुयान्नरः महापातकयुक्तोपि तुलसीपत्रभक्षणात् सद्य एव विशुद्धात्मा जायं
ते नात्र संशयः तुलसीदलसंमिश्रमुदकं प्राशयेद्धारिम कुलत्र यस्तु पुत्रो विष्णोः सालोक्यमाप्नुयात् तुलसीकाननस्यार्थे प्र
कारं यस्तु कारयेत् कं रकावस्त्रं वापि तन्मे निपावच्छिनानि तद्धि प्रतिछे न सप्त गृहं शुवि नावरो विष्णुलोके पूज्यते तुलसीमूलजा
तानि छिं घानू भ्रमलहरणानि यः तेनार्जितानि पापानि हंत नियमः स्वयं एवं कुंभोदकं वापि प्रोक्षयेत्तुलसीवने तस्मैव सर्वपितरः
स्वानंदाः स्वर्गमाप्नुयुः अत्रान्त्र पुनीतं विप्र तुलसीवैभवं परं वक्तुं कल्पशतेनापि नैव केनापि शक्यते इतिहासमिमं पुराणं शृणु राजन्
घसुसमाहितः विष्णुनारदायोक्तं श्रेयेव द्विजसत्तमः कश्चिच्छूद्रस्समाचारः प्राणिनामंतकोपमः विनचारमहारण्ये रौद्रक
र्मो मृगांतकः नाम तेन तस्य मित्राणि प्रियाणि न बांधवाः जनैः सर्वैः परित्यक्तः कांतारे विचारह सर्वाणुरिक्तसंयुक्तो धनुष्पा
नुसुब्धको वने विचरत् कंचन मृगं न ददर्श तदा द्विज एवं दिनान्यतीतानि लुब्धकस्य महावने ततः क्षुत्परिश्रांतो नाव ह्ल
मूलस्तु पापयोः क्लांतः श्रमोदीनवदनः अश्वकंठोष्ठतालुकः चिंतयानः कलत्रं च नर्भनेस्व सुरवनथा पंडितो वापि मूर्खो वा ह्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तु॰ शी॰
२९ थितो वा तुरोऽपि वा संसारासक्तचित्तः स्वसुखं नावबुध्यते कुटुंबचिंतापरिपूरितस्य स्वदेहदुःखान्यपि सन्तुखानि दावाग्निदग्धस्य शारी
रिणः स्कंधे चाग्नितापः सुखशीतलो भवेत् संचारितं मया रण्यं मृगो नास्वादितो मया कलत्रं त्रिपोतं तत्र वनेष्वेकोऽत्रि पाम्यहं मृते
मय्यत्र विजने कांतारे जंबुकादयः मे देहं भक्षयिष्यंति मां न पश्यंति बांधवाः म्रियमाणा बलाश्चाहं किं करोमीत्यरोदयत् नैरेव लुब्ध
कोऽदुःखी दृष्टः शोऽमृगमाननिके तं दृष्ट्वा पुरतः किंचित्खस्य चित्तो स लुब्धकस्तां नासौ शं किन मना आरूढे धनुरा ततं कलालकमिरांद
ष्ट्वा निरीक्ष्य चकितो मृगः विवेशाति पिनं त्यक्त्वा भीत्या तत्तुलसीवनं तिरश्चामपि जंतूनां सर्वपापक्षयंकरं स्वस्वपुण्यप्रभावेन
पुण्यभूमिरवाप्यते येन पयंत स्तेन कर्म शुभं वा पश्चिव शुभं सत्करज्वा बद्ध्वैव बलाद्दैवेन नीयते ततो विव्याधवा योनत्र संभल
ब्धको मृगं तमेव देवाः शांका धाः सघः प्रत्यपपुस्तदा श्रुराणपलसन्मुने चित्रं संप्राप्तोऽपि चतुर्भुजं तुलसीवनं तंयो गात् दंड
धैरपि पूजिताः ततस्तं मांसमादाय लुब्धको हृष्टमानसः स्ववर्त्मनि गृहं गंतुं कलत्रं चिंतयन् ययौ ततो दावाग्निहूतो दृदाहवन
मुच्छितः सोऽपि तेनैव वह्निदग्धो मृगः सारपि पिताशः मृगं तं के मते तस्मिन्नापुर्यमकिंकराः ऊर्ध्वकेशोर्ध्वकाः स्वहुतो मरपा श्रीराम·
रोपः कंसदंष्ट्रावदनाः करालाः सुभदर्शनाः चिक्रमे लुब्धको दृष्ट्वा पाशमुसलांश्च निर्दयान् आपिदीर्घान् ध्वकेशान् स्मरन् त्रिसम २९

प्रभात् प्रज्वलद्दंष्ट्रावदनानंगारोयमलोचनान् तर्जयंतश्च ते सर्वे लुब्धकं पाशपाशारापः केचित्तं ताडुपाशान् सर्वबंधुश्च तथापरे यमांतिकं पम
भद्रालुब्धकं तेन मुघनीः तत्रांतरे जगन्नाथः संसारार्णवतारकः सर्वपापक्षयकरो दयालुर्भक्तवत्सलः आनयध्वं व्याधमिति स्वदूतान्
हरिरादिशत् आयपुश्च ततः शीघ्रं वैस्मवा विस्मय किंकराः धोतयंतो दिशः सर्वा मात्रेऽसमन्तेजसः किरीटिनश्च ततः कौन्तेयं तो हरि
श्रीति तान्दृष्ट्वा यमदूतास्तेऽस्तेजो हीना भयान्विताः विलापलुब्धकं दीनं किंचिदूरं प्रदुद्रुवुः भयाकुलं लुब्धकं तान्त्रास्थ्यं स्पृरिकिंकराः
मेघगंभीरनादेन तान् तु यमकिंकरान् धिक्कृत्ता ऊचुः भोभो यमभटा यूयं विचारमतिवर्जिताः निःपापमेनं पुरुषं मुंचध्वं मा विलंबथ यमदू
ताः ऊचुः किं देवा उपदेवा वा चामी स्पा सौम्यस्वरूपिणः किमर्थं धर्मराजस्य किंकरान्नो निषेधथ कदाचिदपि नो नाथो ह धर्मवक्त्रे तेन
क्षिमहि सर्वसमः कुद्धस्तदाज्ञाकारिणो वयं अस्मौ वर्तीव पापायान् किंसकः पुरुषाधमः तस्मादेनं तु नेष्यामो धर्मराजस्य संनि
निधिं देवदूता ऊचुः अहो कष्टं धर्मदर्शांत्र धर्मस्पृशांते महान्स्य अविचारसमरणां पापानां कारणं ध्रुवं यद्यत्कर्म नरः श्रेष्ठः समा
चरतितिस्थयः तत्तदाचरते लोकस्तस्मात्पापा दयेन वा अहो यमभटाः पूर्वं शृणुध्वं च किमेतद्भिर्जं स्थापितं याततां घोरे विचार
पातुधंजे पूर्वं तु पापपुरुषे पापयोपितु प्रशासनं मर्त्ये पेद्यच पापिष्ठं कदा भो हमकास्यपथ एषं धर्माधिराजस्य किंकरा पदिशां विंवाः

तु·श्री·
३०

कृतं धर्मस्य नस्तत्वं स्वर्गिणो नारकाश्च ये इत्युक्त्वा विरुद्धे तस्मिन्विरतायमकिंकराः पपः प्रणीत वाक्या निस्तब्धाश्च सुसमा
हिताः यमहत्या उच्चुः वेदप्रचोदितो धर्मस्तस्य धर्मद्विपर्ययः वेदो नारायणः साक्षात्स्वयंभूरिति सुश्रुमः केवलं ये जगन्नाथं च्यनंतं
समुपाश्रिता अस्माभिः परिहर्त्तव्यास्ते सानत्रा तिलं स्थितिः येतु चागवता लोके ताद्विना स्तन्यरायणाः एतत्यंतिमहाविस्मितेनसु पाज्ञा
सुहृद्भ्नः यासिष्ठत्वः स्वयं भुजास्तु त्रिषु स्वलितो तत्र पतिगो विंदस्य नस्याज्यः सुहृत्तमः नित्यं ते भिन्ति केर्देवं यज्ञाति च जनार्द
नं अस्याभिर्नावलोक्यास्ते लड्डुः किंतेतिनो गालि यत्र पुष्पादि धूपे श्च भूषणौ श्चापिदुर्लभैः अर्चयंति नीतो रक्षा नराः हस्मा
अयान्विताः उपलेपनकर्त्तारः संमार्जनपरास्तथा हरिसप्रतिमं त्याज्यं ते षां त्री पुरुषं कुलं येन चायतनं विष्णोः कारितं नरकुत्ते।

श्रीराम·
३०

द्रवं पुंसां शतं नावलोक्यं अस्माभिर्दुष्टवक्त्र पाप्येन वा भवनं भक्त्या वासुदेवस्य कारितं तान्नरान्पुत्रं तत्कुलं त्वमस्माभिः पूज्य
ते सदा उदीरयंति ये नाम विष्णोरमिततेजसः। अस्माभिर्दूरतस्त्याज्यास्ते नरा विष्णुतत्पराः। ये कुर्वाणा ध्यानकर्त्तारो विष्णोः प
तनेन राः। दीपं ददाति वने वापि ते न स्युर्यास्याः सुहृत्तः। इत्युक्त्वा ते यमभटाः सर्वे प्रांजलयस्तदा नमस्कृत्वा महाविष्णोस्तत्र
स्त्रीमतिष्ठत। लुब्धकोपि वतान्धर्मान् श्रुत्वात्मानमविनयन्। धर्मिष्ठो ते पुनः पापाक्वापि सुकृतं कृतं। विरक्तानुतापस्य हरे
नाम समुदीरयन्। विछिन्नसर्वबंधस्तु तत्क्षणो विगतकल्मषः जनार्दनस्य यन्नाम पावनं परमं शुभं। तस्य स्मरणमात्रेण पा
र्वपापैः प्रमुच्यते। यो मूर्खबुद्ध्या पापानि कृत्वा संबोधितो नरः। ततोनुतापवान्चित्ते नामस्मृत्वा विशुध्यति। कृत्वा पाप
न्य संख्यानि अनुतापी भवेद्यदि। प्रायश्चित्तं तु तस्यैकं हरिसंस्मरणं परं। प्रायश्चित्तानि चीर्णानि नारायणपराङ्मुखैः। न
पुनंति सुरीभां इव गंगा घाः आपगा इव। अथ ते विलुब्धतो स्नानं ब्रुवन्यमकिंकरान्। पुष्पाभिः सत्यमेवोक्तं पूर्वं सत्यं सुधा
र्मिकाः। किंतु यूयं विचारज्ञा विमुखा एतद्देवहि। इदं जगद्वा च तत्र तद्धत्तं भाविता तस्माभिः। असावती वपापोपि प्रविष्टस्तु ल
सीवनं। तदैव सर्वपापेभ्यो विमुक्तो नात्र संशयः। महापातकयुक्तोपि तुलसीपत्रभक्षणात्। सद्य एव विशुद्धात्मा विष्णु

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तुलसी सायुज्यमाप्नुयाता इत्युक्त्वा विष्णुदूतास्ततमादाय लुब्धकं। विमाने स्थापयांचक्रुरस्ते वन्हिविधा नि मिः ततः सर्वे विष्णु
३१ भवनं जग्मुस्तरसा ते जसः। तद्धितापमं दुतास्ते विविशुर्मममंदिरं। ततस्तु लस्यामन्त्राम कीर्तनं वाभिवादनं अंदर्श
दर्शनं चैव सर्वपापहरं पावहं॥ ॥इतिश्री विष्णुधर्मोत्तरे तुलसीमाहात्म्ये समस्त चतुर्दशः॥ ॥गरुड उवाच॥ ॥इदं
वक्ष्ये शृणु विप्रेंद्र इतिहासं पुरातनं। यस्य स्मरणमात्रेण सर्वपापं प्रणश्यति। पुरा कौ विद्धि जवरौ तीर्थयात्रापरायणौ
।वरमेधसुमेधाख्यौ चेरतुः पृथिवीमिमां। सर्वभूतदयापुक्तौ सर्वतत्वार्थवेदिनौ। गंगायात्राप्रसंगेन जग्मतुश्चानंत
दितां। गच्छंतावेकदा विप्रौ कांतारेश्रमविह्वलौ। तुलसीकाननं तत्र ददृशतुरनिंदितौ। तयोः सुमेधास्त दृष्ट्वा तुलसीकाननं
महत्। प्रदक्षिणी कृत्य तदा ववंदे भक्तिसंयुतः। दृष्ट्वा तद्वरमेधस्तं उवाच परया मुदा। श्रुत्वा तु तुलस्या माहात्म्यं तमपृच्छत्पुनः पु
नः॥ ॥वरमेधा उवाच॥ ॥किमर्थं विप्र देवेशातीर्थेषु बहुषु स्थितौ। स्थितेषु विप्रमुख्येषु प्रणामं कृतवानिह॥ ॥सुमेधा
उवाच॥ ॥शृणु विप्र महाभाग साधु वाक्यमुदीरितं। आतपो बाधते चावां वस्त्राम्यस्मिन्वरे वने। ततस्तौ विप्र शार्दू राम
लौ महाकोटरसंयुतं। वटं निरंतरदलं गत्वा छायां समाश्रितौ। ततो वरद्दूरमेधं सुमेधा गतविश्रमः। प्रणम्य देवदेवेशं ३१

मनसा परमेश्वरं॥ ॥सुमेधा उवाच॥ ॥श्रूयतां विप्र वक्ष्यामि तुलस्या उत्तमां कथां। परमेशप्रसादेन संज्ञाता
याः प्रयोदधौ। पुरा दुर्वाससः शापाद् भ्रष्टैश्वर्यः पुरंदरः। ममंथतुः क्षीरजलधिं ब्रह्माद्येश्च सुरासुरैः। ऐरावतः कल्प
तरुश्चंद्रमाः कमलालया॥ उच्चैःश्रवाः कौस्तुभश्च तथा धन्वंतरिः स्वयं। कराभ्यां कलशं विष्णुर्धारयन्नमृतं प
रं। हरीतक्याद यश्चान्यद्दृव्यात्पोषधयस्तथा। अज्ञापयं तद्धितश्रेष्ठौ लोकश्रेयो विधायकाः। ततः पीयूषकलशं
अजरामरदायकं। प्रताम्य शिरसा विष्णुं ददौ च न्वंतरिः स्वयं। कराभ्यां कलशं विष्णुर्धारयन्नमृतं परं। श्रवे
क्ष्य मनसा सद्यः परां निर्वृतिमाप सः। तस्मिन्पीयूषकलशे तदानंदाश्रुबिंदवः। न्यपतंस्तुलसी सद्यः समद्भ्
वत मंगला। सर्वलक्षणसंपन्ना सर्वाभरणभूषिता। हरेर्लक्ष्मीद दुर्दर्वासस्तुलसी बामृतोद्भवा। तुलसीं कं
मा रोप्य प्रसन्नवदनो हरिः। पुनीहि लोकानखिलानिति तस्यै वरं ददौ। ततोतीवप्रियतरा तुलसी जगतां पते॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तु.सी सर्वलोकेष्ववि प्रेंद्र पूज्यात्पूज्यतराहिसा।तुलसीकाननंयत्रतत्रतिष्ठतिकेशवःतस्मात्तुपूजितापांडुपुत्रि
३२ तोहरिरेवसः।यस्तुश्रीतुलसीपत्रंविप्राः शिरसिविन्यसता।सहिदेवगणैःसर्वैःपूज्यतेविष्णुवत्सदा।ना
रायणोजगद्धातातुलसीप्राणवल्लभः।सत्यपुत्रकमपायस्मात्तस्मादावांसरक्षतु।इत्येवंवदतस्तस्यसु
मेधस्यमहात्मनः।आराद्दृष्टपतमहर्द्धिमानंसर्वमंगलंतदातस्माद्वृक्षाद्विनिर्गतौपुरुषावुभौ।घो
तयंतौदिशःसर्वास्तेजसाशक्रसन्निभौ।सर्वाभरणसंपन्नौसर्वलक्षणलक्षितौ।मंदारमालातरुणाधार
यंतौतथाराजौ।किरीटिनौकुवानौतौदिव्यांबरविभूषितौ।प्रणामंचक्रतुस्तत्रवामेधसुमेधयोः।वरमे
धसुमेधौतौमनसाभयमागतौ।ऊचतुर्विस्मयाविष्टौतावुभौदेवसन्निभौ।वरमेधसुमेधावूचतुः॥कोयुवा रा म
देवसंकाशौभवंतौसर्वमंगलौ।नमस्कार्यौतपोव्याप्तौनावुभौप्युभरूपिणौ।इत्युक्तौआहतुः॥ स्यानौदिव्य ३२

रूपौमहाप्रभू।पुनःप्रदक्षिणांकृत्वानमस्कारंचचक्रतुः।तयोर्ज्येष्ठस्तदावेदंप्रांजलिर्द्विजसत्तमौ।युवामेव
पितामाताआवाभ्यांवतथागुरू।सम्यक्पूज्यौतथावाभ्यांनमस्कार्यौपुनःपुनः।यत्प्रसादाद्विनिर्मुक्तौव
यंशापादुग्रंकरात्।अहंतुदेवलोकस्यआसिकोनामनामतः।अप्सरोगणसंयुक्तोभवेयंनंदनेवने।रेमेरेदेव
वनितायथाकालंमयासह।बहुकालंविनालास्यंनंदनेसर्वमंगले।तदामांगल्यमाल्यानिपनुःशास्तानियाचि
ता।तपःप्रभावयुक्तस्यलोमशस्याश्रमेपुनः।सद्दृष्टवानानिपुष्पाणिलोमशोमुनिसत्तमः।सतुकोपतस्यकोपाग्नि
दाहगद्गदनंमहत्।योषिद्विनीपराङ्मुखेतासांवैपरतंत्रता।अयंमेसुदुरावारश्शापोहइतिसाब्रवीत्।त्वंब्रह्मरा
क्षसोभूत्वावृक्षेतेभवेतिमां।अथपल्लोमशमुनिःकांतारेविजनेचिरं।प्रसादितोमया सोऽप्यशापा
न्तमपिदत्तवान्।प्रसन्नवदनोभूत्वाकृपावंतोमहातपाः।तुलसीपत्रमाहात्म्यंविज्ञानीमतथाद्विज।यदाष्ट

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तु·सी
३३

णो षिसघस्त्वं विमुक्तिं यास्यसि ध्रुवं वा शापा है तेन मुनिना चिरकालं सुदुःखितः। त्वत्प्रसादान्मुनिश्रेष्ठ मुक्त
वोन घशापतः। अयं मुनिवरः पूर्वं गुरुशुश्रूषणो तः। गुरोराज्ञामनादृत्य ब्रह्मराक्षसतां गतः। युष्मत्प्रसादाद
स्यापि ब्रह्मशापाद्विनिर्गतः। तस्मा युवां महाभागौ पृष्टौ पुण्यलेनैः सह। तीर्थपात्राफलं सम्यग्युवाभ्या
मिति हासतः उत्तरत्रापि पुण्या निवर्द्ध यंतु दिने दिने। गंगापात्राप्रसंगेन वरं तो प्राप्य वीमिमां। युवामेवम
हाभागौ गंगापुण्यनदीपतः। ततो विमानमारुह्य ऊ वतुर्देवसत्तमौ। भो भो द्विजा नाम त्रप्णा विहमेराः। नमनो
रमाना मुक्ता ततः स्वर्गपुरं गमिष्यथ न संशयः। तयोरि ति वरं दत्वा दिव्यरूपधरो सुरो। महद्विमानमारूढो तत्पप
रमानामुक्ता ततः स्वर्गपुरं गमिष्य तस्यैव नासिकारं घ्रं प्रविश
तुः स्कलसी कीर्तिस्कवं तो हरिनामवायस्कश्री तुलसीगंधं आघ्राति द्विजसत्तम। तस्यैव नासिकारंध्रं प्रविश
त्य युतः स्वयं। एवं प्रभावा सा देवी तुलसी पुण्यदायिनी। इमां तु तुलसीगाथां श्राद्धकाले तु यः पठेत्। सर्वे ते पित
त्रिदशालयं। ततः परं सुसंतुष्टौ द्विजौ तौ जाह्नवीप्रति। जग्मतु २

राम
३३

तु·सी
३४

रस्तस्य यास्यंति परमां गतिं। इदं पवित्रं परमं सर्वपापप्रणाशनं। यः पठेत्प्रातरुत्थाय स देवैरपि
पूज्यते। ॥ इति श्री विष्णुधर्मोत्तरे तुलसीमाहात्म्ये अष्टमः पंचदशोऽध्यायः॥ ॥ शुभमस्तु॥ ॥
संवत् १६९८ समये मार्गशीर वदी १३ संख्या ८७५ ॥ इदं पुस्तकं गावडे कुलोत्पन्नामक मकाकरे
ण लिखापिते।
शुभं भवतु ॥ ॥ श्री महागणपतिः प्रसन्नास्तु॥ पुस्तकं ताटकोपनामक शिवरामस्येदं॥ शरणागतवत्सल
उपासोपाख्य दयानाथस्य

राम
३४

Indira Gandhi National Centre for the Arts

Indira Gandhi National
Centre for the Arts